

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIM MIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	7
'AHO	T site, 27 Sune 2017

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

& Kau Tau 'a 'Ene 'Afio

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai

'Eiki Minisit Polisi & T mate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai & Tute

'Eiki Minisit Lao & Pil sone,

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

'Eiki Minisita Ako & Ako Ng ue

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Tevita Lavemaau
M teni Tapueluelu

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taelangi Fakahau
Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Semisi Lafu Kioa Sika
Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafofonga N pele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Dr. 'Aisake Eke

Vili Manuopangai Hingano

Veivosa *Light of Life* Taka

S miu Kuita Vaipulu

'Akosita Havili Lavulavu

Sosefo Fe'aomoeata Vakati

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 07/2017
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

*'Aho Pulelulu 08 Fepueli, 2017
10.00am.*

HOKOHOKO 'O E NGAUE 'A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Fakaafe Folau Faka-Fale Alea – Konifelenisi Fakavahefonua 'a e Hou'eiki Fale Alea ki he Fakafepaki'i 'o e Fe'ave'aki Ta'efakalao 'o e Kakai, Fakataha Hono Ua 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Potupotu Tatau 'a Fafine mo Tangata mo Hono Fakamalohia 'o Fafine mo e To'utupu, mo e Fakataha Fakavahefonua Si'i 'a e Ngaahi Komiti Palani Fakafonua, 'aho 21-23 Ma'asi 2017, Bangkok, Thailand
Fika 05	:	Lipooti Folau fekau'aki mo e fakataha fakafehokotaki'anga fakafeitu'u ki he 2016 – Ke fakakaukau faka'uhinga'i ki he Komiti Pa'anga Fakalukufua (PAC)
Fika 06	:	KOMITI KAKATO:
		<u>6.1 Lao Fakaangaanga:</u>
		6.1.1 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Pangike Pule Fakafonua 'o Tonga 2017.
		6.1.2 Lao ki he Fakamatala 'Ea 2017 – Fika 1/2017
		<u>6.2 Lipooti Fika 1/2017 mei he Komiti Tu'uma'u ki he Pa'anga fekau'aki mo e Kautaha Tonga Cable Ltd.(mo e Kaveinga fekau'aki mo e Kautaha Tonga Cable Ltd.)</u>

		<p><u>6.3 Lipooti ‘A‘ahi Faka-Fale Alea:</u></p> <p>6.3.1 Vahenga Fili Vava‘u 16</p> <p>6.3.2 Vahenga Fili Ha‘apai 12</p> <p>6.3.3 Vahenga Fili Ha‘apai 13</p>
		<p>6.4 Lipooti Folau Fekau‘aki mo e Pule ‘a e Lao mo e Ngaahi Totonu ‘a e Tangata. Lonitoni, Pilitania 7 - 8 Sepitema, 2015.</p>
		<p>6.5 <u>Ngaue ke lipooti ki Fale Alea:</u></p>
		<p>6.5.1 Fakamatala Fakata‘u Potungaue Tanaki Tukupau mo e Tute 2015-2016</p> <p>6.5.2 Fakamatala Fakata‘u ‘Ofisi ‘o e Palemia 2015</p> <p>6.5.3 Fakamatala Fakata‘u Potungaue Polisi Tonga 2013 mo e 2014</p> <p>6.5.4 Fakamatala Fakata‘u Poate Sino‘i Pa‘anga Malolo mei he Ngaue 2015/2016</p> <p>6.5.5 Lipooti ‘A‘ahi Vahenga Fili Vava‘u 15</p>
		<p><u>6.6 Ngaue ‘oku toloi e feme‘a‘aki ki ai:</u></p> <p>6.6.1 Feme‘a‘aki ‘i he Ngaahi Kaveinga Fekau‘aki mo e Sipoti 2019</p> <p>6.6.2 Tali mei he Pule‘anga ki he Ngaahi ‘Asenita Ngaue na‘e tuku mei He Fale Alea ki he Pule‘anga ‘i he 2015</p>
Fika 07	:	Ngaahi Me‘a Makehe
Fika 08	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	8
Lotu	8
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	8
Fakamanatua mahu’inga e fatongia e Sea ke ‘oua ‘e kau ki ha fa’ahi	9
Tokanga ki he ‘isiu fekau’aki mo e kau ng ue e <i>MIA</i>	9
Tali Pule’anga fu’u tokolahi kau ng ue he <i>MIA</i>	10
Kole na’a malava fakangaue’i kau ngaue <i>MIA</i> he ng ue ‘i Popua.....	11
Tokanga ki he aofangatuku toko 15 ng ue toli ne fai ng ue pango ‘i Nu’usila.....	13
Tali Pule’anga ki he ‘uhinga ‘ikai fakafoki kau toli ki Nu’usila.....	15
Taukave Pule’anga pepepengesi ‘isiu fekau’aki mo e me’a ne hoko Nu’usila.....	15
Tokanga ke fakatokanga’i Pule’anga ngaahi hoha’a tukuatu pe kia nautolu	16
Tali Pule’anga fekau’aki mo e kau ng ue lau ‘aho ngaahi potung ue	17
Fokotu’u na’a lava to’o 2 miliona feau ‘aki vahe kau ng ue teu tuku kitu’a.....	19
Tapou Pule’anga ki he kau ngaue leipa nau foki talatalanoa mo ‘enau kau <i>CEO</i>	21
Me’a ‘a e Sea K miti Kakato	22
‘Asenita ng ue e Fale	22
Tokanga fekau’aki mo e Tohi Tangi ki he ‘Ene ‘Afio mei he Fakataha Tokoni	23
Fakatonutonu ki he peh ‘ikai ha fika ki he fakafuofua ‘o e sipoti	25
Fokotu’u ke to e fai ha aleapau fo’ou kae kaniseli aleapau motu’a fekau’aki mo e sipoti	26
Tui ‘ikai taau ke fua kakai fonua e mafasia e kakai ‘o e fonua	27
Monomono Lao Sipoti 2019 ke kaniseli aleapau mo e Kosilio Sipoti Pasifiki	27
Tali Pule’anga fekau’aki mo e fokotu’u Fakafofonga Kakai Vava’u 16	28
Fakamahino Pal mia neongo ai ha me’a ‘ikai p liliu tu’utu’uni Pule’anga ki he sipoti	30
Tokanga ki he to e mole \$ Tonga ni he totongi atu ki he fonua fai ai sipoti 2019.....	30
Fakatonutonu ‘ikai ha \$ ‘a Tonga ‘e to e totongi atu ki ha fonua	30
Hoko sipoti ke fakatahataha’i e fonua.....	31
Tokanga ke faka’apa’apa’i e ni’ihi ne nau fai mai tohi tangi ki he sipoti.....	32
Tokanga ‘oku ngali fakapalataha ‘a e faitu’utu’uni Sea K miti Kakato.....	32
Fokotu’u ke p loti’i ke tuku Tohi Tangi ki he Pule’anga	33
P loti’i ‘o ‘ikai tali ke ‘ave Tohi Tangi mei he Fakataha Tokoni ki he Pule’anga	35

P loti'i 'o tali 8.1 'o e 'Asenita.....	38
P loti'i 'o tali 8.2 'o e 'asenita	38
P loti'i 'o 'ikai tali Fokotu'u Tu'utu'uni 3/2017	41
Fakama'ala'ala ki he Lao Fakaangaanga 'Esitimeti 'a e Fonua.....	43
Ngaahi fika liliu ki he 'Esitimeti 17/18.....	44
Fakama'ala'ala ki hono to'o 'a Papua Niukini mei he Fakamatala 'Esitimeti	44
Kaveinga ng ue Patiseti 2017/2018.....	44
Fakama'ala'ala tupu fakafaka'ekon mia hotau fonua	45
Malangalanga sekitoa langa tokoni ki he tupu faka'ekonomika e fonua	46
Tu'u lavea ngofua 'a Tonga ki he palopalema 'o e feliuliuaki e 'ea.....	46
Ngaahi pole fakalotofonua	47
Vave tupulaki 'i he n	47
Ngaahi Taumu'a mo e Founa Ng ue:	47
Ngaahi kaveinga fakamamafa ki ai ng ue Pule'anga.....	47
Tali Kapineti ngaahi tu'utu'uni ng ue & me'afua fakapa'anga ke ngaue'aki	48
Holoki peseti 15 tukuhau'i e naunau langa	48
Hiki hake tu'unga pa'anga h mai fakalotofonua	49
Pukepuke ngaahi fakamole v henga kau ng ue fakapule'anga	49
Founa tukuhau ke fakaivia kau ma'u vahenga m l l	49
Ngaahi fiema'u t fito.	50
Vahe'i ki he ta'u fakapa'anga 17/18\$28.5 miliona ke fakalakalaka'i 'aki sipoti	50
Fakaivia 'a e ngaahi naunau ki he fakatupu koloa	50
Founa fo'ou fakalelei v henga ke fakalakalaka ng ue kau ng ue fakapule'anga.....	50
Fakalakalaka 'a e ngaahi Sekitoa Taautaha.....	51
10 miliona ke fokotu'u Mafai Pule ki he Hala	51
Ngaahi pol seki fokotu'utu'u Pule'anga ki he ta'u fakapa'anga 17/18.....	52
Hiki hake tokoni ki he kau faingata'a'ia & kau toulekeleka.....	52
Tokoni ki he sekitoa ki he mo'ui.....	53
'Ea mo e ma'u'anga ivi	53
Pa'anga ng ue Pule'anga ki he 2017/2018 \$595.8 miliona	54
Tu'unga n Pule'anga ki he 'aho 30 Sune 2017 fe'unga mo e \$470 miliona tupu	55
Ako & mo'ui ongo sekitoa mahu'inga tokanga mavahe ki ai Pule'anga	55

Fakama’ala’ala ki he hiki e tukuhau h mai me’akai fakatupu sisino	56
Hikihake p seti 10 tukuhau ki he tapaka mo e ‘ohokaholo	56
Fakama’ala’ala ki he n e fonua mei tu’apule’anga	56
Ngaahi pou tuliki ki he fakapa’anga Patiseti 17/18.....	57
Tokanga ki he fakamatala ‘oku tupulaki pa’anga h mai	58
Kole fakama’a’ala ki he holo 33 miliona ‘esitimeti tokoni koloa mei muli	58
Tali Pule’anga ki he 13 miliona he pa’anga tukuhau levi	59
Tali Pule’anga ki he 20 miliona ngaahi tokoni ki he Patiseti	59
Holoki 13 miliona Patiseti to’o pe he Patiseti Potung ue Pa’anga	60
Kau peseti 53 vahe kau ngaue Potungaue Mo’ui & Potung ue Ako	61
Taukave mahu’inga ke fanongo kakai ki he ngaahi liliu ki he Patiseti	62
Kole fakama’ala’ala ki he hiki <i>GDP</i> mei he peseti 49 ki he 52	62
Hoha’a ki he ‘ikai fetaulaki lelei ngaahi fiema’u vivili he ‘a’ahi Fale Alea mo e Patiseti	63
Hoha’a ki he mo’ua ngaahi kautaha taautaha & ngaahi no malu’ Pule’anga	63
Tali Pule’anga ki he hoha’a fekau’aki mo e mo’ua ngaahi kautaha taautaha	64
Kelesi.....	66
Fakam ’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga	67

Fale Alea 'o Tonga

'Aho: Tusite, 28 Sune 2019

Taimi: 1010-1015

S tini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: K taki Kalake 'o fai mai e Lotu 'a e 'Eiki.

Lotu

(Pea na'e hiva'i kotoa 'e he Hou'eiki M mipa 'a e Fale Alea 'a e Lotu 'a e 'Eiki)

'Eiki Sea: M 1 , k taki Kalake 'o fai mai 'etau Tali Ui.

Kalake T pile: Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Tapu mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'a 'Ene 'Afio kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai kae 'at ke fakahoko 'a e ui 'o e Fale ki he pongipongi ni, 'aho T site 27 Sune 2017.

(Tali Ui)

<009>

Taimi: 1015-1020

Kalake T pile: 'Eiki Sea kole ke u to e fakaongo mu'a.

'Eiki Sea: M 1 .

Kalake T pile: 'Eiki Minisit Polisi mo e Ng ue T mate Afí, 'Eiki N pele Tu'i'í fitu. 'Eiki Sea ko e ngata'anga tali ui ho Falé ki he pongipongi ní. Ko 'Eiki N pele Vaea kei hoko atu 'ene poaki folau. Pea ko e ongo M mipa 'oku 'ikai ke tali hona uí, 'oku 'i ai e tui 'oku na me'a t mui mai p . M 1 'Eiki Sea.

Me'a 'a e 'Eiki Sea

'Eiki Sea: M 1 . Tapu mo e 'Afio 'a e 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga. Fakatapu foki ki he 'Ena 'Afifió, Kingi Tupou 6 kae 'uma' e Ta'ahine Kuini, Kuini Nanasipau'u mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu foki ki he Pal mia kae 'uma' e Hou'eiki Kapinetí. 'Atu e fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele fonuá kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki m 1 'aupito e kei fakakoloa 'a langi tau a'usia e pongipongi ko ení. P ke fakamanatu atu p toe p 'etau 'aho 'e 3. Pea ko 'etau 'asenitá p ena 'oku, ko e Fika 8. Na'e 'uhinga p hono faka-'asenita peh 'i atú he koe'uhí ko e ngaahi ng ue na'e tuku atu ki he K miti. Ka ko e ngaahi me'a ko ení 'oku fekau'aki p pea mo e Sipotí pea mo e Tohi Tu'utu'uní. Ko ia na'e 'uhinga hono tuku, hono 'omai mo e Tohi

Tangi ko ena mei he Fakataha Tokoní, na'e tuku hifo p ki he lolotonga hono alea'i 'a e Tohi Tu'utu'uni, *Resolution*. Pea na'e tonu ke fakalea'i fakataha p ia he 'oku fekau'aki mo e, ka na'e 'ikai ke 'uhinga hono faka-'asenita peh atu ke 'ai tahataha. Kaekehe, kuo p loti'i 'a e Tohi Tu'utu'uni, 'a e tu'utu'uni Fale Aleá 'a na'e fokotu'ú. Kuo tali ia. Ka koe'uhí p , te u tuku atu p ki he, ki'i taimi ko ení ke, 11 koe'uhí ke toki, kae faka'osi e ng ue 'a e K miti Kakató kae l pooti hake ki he Fale Aleá ke tau p loti'i fakak toa p fakalukufua e 8, 1 ki he 3 pea mo e Tohi Tu'utu'uni.

Fakamanatua mahu'inga e fatongia e Sea ke 'oua 'e kau ki ha fa'ahi

Pea ko ia Sea K miti Kakato, ko e 'uhinga peh ia e me'a. Na'e 'ikai ke 'uhinga ke p loti'i fakatahataha 'a e me'a ko ení, 'angataha...

<001>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea: ... kehe mei he'etau 'asenitá. 'Oku m hino mai p Sea 'o e K miti Kakató m hino mai p ho, 'a e feitu'u 'oku ke pou pou ki aí ka ko e taimi 'oku te Sea aí pea te t 'utu p 'i loto 'o fakamaau 'ai ke te, ko hoto fatongia totonu ia ki he Falé ko e Fale p 'e taha. Kapau 'oku 'i ai ha'ate tui tuku ki he tafa'aki ka te fai hoto fatongia totonu.

Ko e me'a ko ena ki he fo'i lao ko ena na'e tokanga ki ai 'e 'Eiki Pal mia ke toki fakah mai ia hili 'etau 'a e 'osi atu 'etau me'a ko ení. 'E fakah mai p ia he 'oku tonu ke tali 'a e me'a ko iá ia he koe'uhí he 'oku 'osi m hino mai p 'a e tu'unga 'a e Pule'angá 'oku 'ikai ke tali. Pea tali pea mo e fokotu'u tu'utu'uni koe'uhí pea toki fakah mai e lao. Pea ko u tui ko e me'a ko iá ia 'oku, 'e tali p ia he koe'uhí he 'oku 'ikai ke to e fai ha'atau s poti 'e vave p . Kae 'oua te mou tokanga ki he ' ngaahi me'a ko iá he 'oku tuku p ke fai atu e faka'ulí. Pea ko ia he 'ikai ke tau, ko e, na'e h me'a na'e kole mai Vava'u N pele.

Tokanga ki he 'isiu fekau'aki mo e kau ng ue e MIA

Lord Tu'ilakepa: Ko ia 'Eiki Sea. Tapu p pea mo e Feitu'u na tapu atu ki he 'Eiki Pal mia kae 'uma' e Hou'eiki Kapineti. Tapu atu ki he Hou'eiki N pele 'o e fonuá kae 'uma' e kau Fakafofonga 'o e Kakai 'Eiki Sea peh foki ki he'etau kau ng ue 'Eiki Sea. M l e laum lie lelei 'a e Feitu'u na 'Eiki Sea pea mahalo ko hotau tu'utu'uni ia ke me'a mai 'aki mo e, ka 'oku ou tui p Sea 'oku fe'unga p ia he koe'uhí ko 'emau fakaongoongo atu p ki he Feitu'u na ko e h 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'u na pea ki he lelei taha he 'oku fanongo mai 'a e kakai 'o e fonua ni Sea.

'Eiki Sea ko 'eku tu'u hake p au ia ko e me'a ko eni na'e tonu ke u 'ohake 'aneafi ka ko 'eku lave'i 'e au ia 'oku si'isi'i 'a e taimi ia he na'a tau toki kamata p he ua 'Eiki Sea. Ka ko u 'ai p ke fakatokanga'i p he 'e 'Eiki Pal mia ke fakamolemole ko e me'a na'a ku 'ohake he ta'u kuo'osi pea to e 'oatu 'i he ta'u ni 'o fekau'aki mo e kau ng ue ko 'i he MIA 'Eiki Sea. Kuo 'osi fai pea ko u fakam l ki he 'Eiki Minisit Pa'anga 'o e 'aho ni koe'uhí ko ia na'e fai e ng ue fakavavevave 'o me'a atu 'o fai 'a e fakalelei he 'ikai ke 'i heni 'a e 'Eiki Pal mia 'i M 'asi. Pea na'e 'osi 'ave

ki he *CEO* pea 'oku te'eki ke si'i m hino ki he ni'ihī 'o e kau ng ue ko e h e tu'unga 'e hoko atu ki aī 'Eiki Sea.

'Eiki Sea ko u lave'i p 'oku 'i ai 'a e ngafa fatongia 'o e ni'ihī ko hono sivi'ivi'i ko e polokalama fo'ou ia 'a e potung ue ko hono vakai'i 'a e fefine mo e tangata ng ue kotoa p 'i he ngaahi potung ue. Ka koe'uhī 'Eiki Sea ko e aleapau ko na'e si'i fai mo e ni'ihī ko eni na'e 'i ai 'a e ni'ihī na'a nau ng ue l l a pea nau hoko ko e tokotaha mateaki 'i he fonua ni 'i he fa'ahinga potung ue kae tautaut fito ki he Potung ue ko eni e *MIA* 'Eiki Sea pea mo e Potung ue ko *MOW* 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ka koe'uhī ko e 'oatu p ke fakatokanga'i ange 'oku toe p 'aho 'e tolu 'ap pea tau a'u ki he 'aho 30 ko e ngata ia 'a e faitu'utu'uni ki he ni'ihī ko eni. Ka 'oku 'ohake p 'Eiki Sea koe'uhī 'oku tau k toi heni. Me'a heni 'a e 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e kau Minisit mo e kotoa 'o e kau M mipa pea ko u tui Sea 'oku fe'unga ange p 'a e Fale ni ki hono 'ikai ke ngata he f me'aki 'i he lao, 'i ai mo e ngaahi tohi tangi 'i ai pea mo e ngaahi fokotu'u tu'utu'uni 'i ai mo e, ka ko e kole mei he si'i kaung ue ko eni ke fakatokanga'i ange mu'a. Toe p 'aho 'e 30 pea ko 'ene ngata ia 'enau ng ue.

Ki'i ma'u e faingam lie 'Eiki Sea 'ou lele atu ki he tafa'aki ko eni e ngaahi ng ue ko 'a e Potung ue ko eni 'a e Minisit ki he Takimamata pea mo e ng ue ko eni ki he *Infrastructure* Sea na'e, 'oku ou ki'i talanoa mo e ki'i tama p ai he ng ue 'oku talamai ko e ta'u eni 'e 11. 'A ia 'oku kau mo ia 'i he tu'u faingofua p ke fai ha tu'utu'uni ki he tokotaha ko eni 'Eiki Sea. Kae kehe 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u loto au ke 'oatu e me'a ko eni ke mou tuput maki Hou'eiki Kapineti ka ko u tui ko e taha p ia 'a e ngaahi ngafa fatongia 'o e kau M mipa he Fale ni. Ka 'oku 'i ai ha ni'ihī mei tu'a p ko e kakai 'o e fonua 'oku nau 'omi ha me'a 'o fel ve'i pea mo tonu mo e ng ue ni kae tautaut fito ...

<002>

Taimi: 1025-1030

Lord Tu'ilakepa: ki he Fale ni pea ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea, 'eku tu'u hake he pongipongi ni ke 'oatu mu'a ki he Hou'eiki Pule'angá, 'a e tafa'aki ko 'a e 'Eiki Pal miá ke si'i fakatokanga'i ange mu'a 'a e tu'unga finem tu'a mo e m tu'a ko eni 'Eiki Sea. Ko nautolu 'oku nau fai 'a e ng ue t t ivi ke fakapapau'i 'a e tu'unga 'oku nau 'i aī 'Eiki Sea. Kai kehe ko e 'oatu pe ki he tafa'aki e Pule'angá pe ko e h ha'anau me'a ki ai 'i he pongipongi ni 'Eiki Sea, ka u toki hoko atu 'Eiki Sea. M l .

'Eiki Sea: M l . 'Eiki Pal mia, Minisit e *MIA*.

Tali Pule'anga fu'u tokolahi kau ng ue he *MIA*

'Eiki Pal mia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, kae 'uma' e toenga e Hou'eiki M mipa e Fale Aleá. Kuo u fakam l ki he 'Eiki Fakafofonga N pele ko eni he'ene 'omai 'a e tokanga makehe ko eni 'a e si'i ni'ihī ko eni ka te u 'oatu pe ha ki'i fakamatala nounou pe. Pea ko e talí ia. Na'e h atu 'a e ... mahalo na'e kamata 'i he ta'u kuo 'osí 'ap , pe ko e ta'u atú 'o a'u mai ki he ta'u ni fe'unga mo e kau leipa 'e toko 18. 'A ia ko e anga ko 'o e fale'i kuo 'omai kiate au he tokotaha *CEO*, fu'u tokolahi 'aupito e toko 18, mahalo pe he anga 'ene fakakaukaú, na'a nau kole

‘e nautolu e ni‘ihi, ‘i he Hou‘eiki Minisit kimu‘a atú, ‘o h mai e fu‘u kakai ko ení ‘o nau fu‘u tokolahi.

Ko e fakamatala ia kuo ‘omai kiate aú, pea ko e anga ko ‘o e fakapotopotó na‘a nau peh , ko e ‘osi ‘enau *contract* k toa ko iá, kau leipa ko iá ‘i he ‘aho 30 ‘o e m hina ni. ‘Osi ia. Pea ko e anga ko fokotu‘utu‘u, toko 8 ai ‘ap pe ko e toko 9 fiema‘u ke nau hoko atu. Pea ko hono toengá, fiema‘u ke tuku nautolu kitu‘a. Ka nau ‘at , pe ke nau to e tohi mai, he ‘oku ai e ngaahi *post* ‘oku ava, fakataha pe mo e toenga ‘o e kakai ‘oku nau fie tohi mai ki aí. Pea kapau te nau mon ‘ia ai pea na‘a to e ai ha ni‘ihi ... pea kapau ‘e tohi mai ha ni‘ihi ia ‘o fakatatau ki he fie ma‘u ko ‘a e Potung ué mo e faka‘amú, hei‘ilo pe ... ka ko e Sea, ko e fale‘i ‘oku ‘omai ki he motu‘a ni pea u fanongo lelei ki he fakamatala ‘oku ‘omaí, pea ‘oku ou tali ‘e au ia ‘a e ... Ko e me‘a ko ki he ongó, ko e ongo ‘o e ongo he na‘a nau mai ki he motu‘a ni. Tau ongo‘i k toa si‘i kakai ko ení, ai e ni‘ihi ai kuo fuoloa ‘enau ng ué, pea ko ‘enau ki‘i s niti mahalo na‘e ma‘u mei he me‘a ko iá, ko ia ‘oku fua‘aki ‘enau ngaahi kavengá. Ka ‘oku pau pe ke fai ‘a e tu‘utu‘uni fakapotopoto ‘a e Pule‘angá. Ko e ‘uhingá ia, fu‘u tokolahi. ‘A ia na‘e h mai e fa‘ahinga mahalo na‘a nau ... ko e fakamatala ‘oku ‘omaí, h lalo uaea mai e ni‘ihi ‘o ha‘u e fu‘u kakai ko iá ‘o nofo ‘i loto, pea fakakaukau e Potung ué, fu‘u tokolahi, sai ange pe ke filifili ‘o ma‘u ai pe toko 8, pea nofo kinautolu pea tukuange hono toé kitu‘a. Kole fakamolemole atu ki he ni‘ihi ko ení. Fakafofonga‘i ‘a e Potung ué ko e fakapotopoto tahá eni, kuo fai he‘e Potung ué ki he si‘i kakai ko ení. ‘Ikai ko e ‘uhinga ia, ko e me‘a ko ki he‘etau ng ue‘aki ‘etau ongó mo ‘etau ‘ofá ‘oku ‘i ai ia. Ka ko e anga ko ‘a e fakakaukau fakapotopoto ‘a e Potung ué, ko e tu‘utu‘uní eni pea ko u faka‘apa‘apa‘i e tu‘utu‘uni na‘e fai mai ‘e he tokotaha *CEO* ki he motu‘a ni. Ko e mahalo ko e ngata‘anga pe ia e ki‘i fakamatala.

‘Eiki Sea: M l ‘Eiki Pal mia.

Lord Tu‘ilakepa: ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me‘a mai.

Kole na‘a malava fakangaue‘i kau ngaue *MIA* he ng ue ‘i Popua

Lord Tu‘ilakepa: ‘Oku ou fakam l atu pe au ‘Eiki Pal mia pea ‘oku ou faka‘apa‘apa atu pe au ki he me‘a ‘oku ke me‘a ki aí. Ka ‘oku totonu pe ke fakatokanga‘i he Feitu‘u na ‘a e si‘i ni‘ihi ‘o e toko 18 pe si‘i pe lahiange ‘i he fika ko ‘oku ke me‘a mai ki aí. ‘Eiki Sea, kiate au ‘i he anga ko ‘eku fakafuofuá, kapau ko e toko 9 pe toko 8, tonu ‘aupito ‘aupito e me‘a ia ‘a e Feitu‘u na mo e fakafuofua ‘a e *CEO* ‘Eiki Sea. Ko e toenga ko ni‘ihi ko ‘Eiki Sea, ko kinautolu ia ‘oku nau fai ko ‘a e tokanga‘i ko ‘o e apí, ‘oku mou mea‘i p ‘Eiki Sea. Tokanga‘i e ngoue, ‘oku nau tokanga‘i e ngaahi ipu t , ko e ... ‘a ia ko e me‘a pe ia ‘oku hoko ‘i he ngaahi Potung ue kotoa ‘o a‘u ki Fale Alea ni ‘Eiki Sea. Ko e me‘a ko ‘oku ou ongo‘í ‘Eiki Sea, koe‘uhí ‘Eiki Pal mia ko ho‘o me‘a mai ko ho‘o fai tu‘utu‘uní ia he taimi ni ‘o fakatatau mo e tu‘utu‘uni ‘a e *CEO*, sai pe ia ‘Eiki Sea. Ka koe‘uhí fu‘u tokolahi ‘a e Potung ue ko ení, pea na‘e ‘i ai e ni‘ihi na‘e h lalo uaea pea ai e ni‘ihi ... ‘Eiki Sea ‘oku malava pe ‘Eiki Sea ‘o h ‘a e si‘i ni‘ihi ko ení ‘i hono faka‘eke‘eke pe kapau ko e *security*, pea ‘oku ne lava ‘o fakahoko hono fatongia *security* pea ‘oku ou tui ‘e ‘oange e faingam lie ki ai. ‘Eiki Sea, kapau ‘e ai ha feitu‘u ‘Eiki Pal mia te ke fakatokanga‘i pe na‘a ‘oku ...

Taimi: 1030-1035

Lord Tu'ilakepa :'i'ai 'a e ni'ihi ko eni ke si'i lava ke nau ng ue he 'oku 'i ai honau ngaahi f mili. Ko u fakatokanga'i Sea, 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau tafi 'a e hala Pule'anga, me'a faka'ofa'ofa mo'oni. Hala Vaha'akolo 'oku te fakatokanga'i 'a e ni'ihi ko eni, pea 'oku 'ikai ke mahino kiate au p ko e ni'ihi 'i he Potung ue ko 'a e Minisit ko ia, p ko ha ni'ihi p 'oku t naki mai p 'Eiki Sea. Ka 'i ai p ha fa'ahinga fatongia ke si'i 'oange ki he toko..., ko u tui p toko 11. Hang ko e fika ko 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Pal mia p ko e toko 9 'Eiki Sea, toe si'i p .

'Eiki Sea, 'oku 'i ai foki 'a e ng ue 'oku lolotonga lele 'i Popua he taimi ni. 'Ikai foki ke u lave'i 'e au p 'oku anga f f 'a e founa hono fakah 'a e fu'u kau ng ue ko ia. Na 'oku 'i ai ha feitu'u ai ke lava 'o fakah atu 'a e si'i ni'ihi koi a, p na'e h funga uaea, p na'e h lalo uaea,ka 'oku nau lolotonga ng ue 'Eiki Sea, 'i he feitu'u ko eni 'i Popua 'Eiki Sea. Kapau 'oku me'a pea 'ai si'i 'ai 'a e ni'ihi ko eni ke nau ng ue.

'Eiki Pal mia: Tuku mu'a ki he me'a ko eni he 'oku 'i ai 'a e ni'ihi 'oku nau fanongo mai ki he me'a ko eni.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Pal mia.

'Eiki Pal mia: Ko e kau ng ue ko eni ko e kakai p 'oku nau ng ue 'i he ngaahi Potung ue pea ni'ihi p ai ko e kau faka'uli, pea ko e toenga ko e si'i kau p pula p na'e kole 'e he motu'a ni, ke 'omai ke nau tokoni mo ako'i ai p kinautolu ke nau angalelei, he ko e fu'u 'a ko ena 'oku tu'u ai, 'oku 'ikai ko e si'i tokoni p 'a e kau p pulá, ko kinautolu na'a nau fai 'a e langa, pea 'oku mau feng ue'aki lelei 'aupito mo e si'i kakai ko eni, mo e ni'ihi ko eni, pea 'oku nau 'aonga 'aupito. Pea 'oku 'ikai ha taha 'e h lalo uaea mai ki ai.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea, kapau mahalo teu 'ohake p 'Eiki Pal mia, te ke tuput maki mai ki he motu'a ni, he ko u lave'i lelei 'Eiki Sea, 'a e ni'ihi 'i he feitu'u ko ena. 'Oku 'ikai ke u fie lave ki ai, ka ko u fakam l atu 'Eiki Pal mia, ho'o me'a mai 'aki koe'uhí, ko e si'i m tu'a hopoate 'Eiki Sea.

Sea, 'oku 'i ai 'a e si'i matu'a ai ko hoku f mili 'o'oku, 'ohovale lahi 'i hono fakahoko mai 'e he ki'i motu'a. 'Oku 'oange 'a e faingamalie kiate kinautolu ke nau 'o ng ue tokanga'i 'a e 'u fakatafe pea mo e feitu'u ko eni. Kapau 'oku nau ng ue lelei 'oku nau lava p 'o ki honau ngaahi 'apí, 'o ma'u ha ngaahi faingamalie mo honau ngaahi f mili, 'Eiki Sea.

Ka ko u fakam l atu ai, 'Eiki Pal mia, koe'uhí ko e taimi p ia 'o e Feitu'u na mo e founa 'a e Feitu'u na 'oku ng ue'aki. Ka 'oku 'ikai hano kovi 'o'ona kapau 'oku fanongo mai 'a e ni'ihi 'o e feitu'u ko eni, 'oku fai ha feme'a'aki 'i he Fale ni Sea. He 'ikai tuku 'a e vaká, ka tau kakau 'Eiki Sea. He ko e Fale p eni te ne veteveteki ai 'o e ngaahi mon 'ia mo e faingamalie 'o ha taha 'i he fonua ni, tautautefito kotoa, kotoa ki he T pile ko eni 'Eiki Sea.

‘Ikai ke u toe lave ki ai, ‘Eiki Pal mia, koe’uhí ko e ngafa fatongia ia ‘o e Feitu’u na. Ka ko ‘eku’oatu p ke fakatokanga’i ‘i he pongipongi ni ‘a e si’i kau ng ue ko eni. Ko e ni’ihi eni ‘oku nau fai lelei’i ‘a e ng ue ‘Eiki Sea. Kapau ‘e ‘oange hanau faingamalie hang ko e ni’ihi ko eni ‘oku ng ue fakahopoate ‘Eiki Sea. Kaikehe, ‘ikai ke u to e lave ki ai koe’uhí ko u fanongo atu ki he ‘Eiki Pal mia, ‘oku me’a lalo mai koe’uhí ‘i he me’a ko eni ‘oku ou lave ki ai ‘Eiki Sea. ‘Ikai ke u lave’i p ko e ha ko hono toe fakatonga ‘a e me’a p ‘i lalo ‘o me’a hake ‘oku ‘ikai mahino ko e ha ko ‘a e tu’unga ‘oku tau ‘i ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e me’a ‘oku ou ki’i lave ki ai. Ko e me’a eni ‘oku hoko hotau fonua ni, pea na’a ku ‘osi mateuteu p ke u ‘oatu, pea mahalo p na’a ku ‘osi fakahoko atu ki he Feitu’u na, mo ha ni’ihi p ‘ikai ke u lave’i lelei ‘Eiki Sea. Ka koe’uhí kuo ‘osi mafola ‘i he *media* ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko eni na’e ‘ohake ‘e he ‘Eiki N pele ko Fakafofonga Fika 1 ‘o Vava’ú, ‘Eiki Sea. Fekau’aki pea mo e ongoongo na’e fai ‘e he fefine ko ia ko *Barbara* ‘i Tonga ni fakalukufua ‘Eiki Sea.

‘Eiki Pal mia, ‘oku ou ki’i tokanga ki he *issue* ko eni, he ko u ‘osi ma’u ‘e he motu’a ni, tapu ange pea mo e Fale ‘eiki ni, ‘a e kanokato kotoa ‘o e me’a ko na’e hokó ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ‘ikai ke u fie lave ‘Eiki Sea, koe’uhí he ‘oku ongo mamahi mahalo ki he ngaahi f mili kotoa, ka ko ‘eku’oatu p ‘i he Fale ‘eiki ni. Ko e h ‘a e tu’unga ‘oku hoko ki he ni’ihi ko eni ‘i he Tolí, na’a nau fai ‘a e ‘ulung anga kovi ko eni ‘Eiki Sea. ‘Ikai p ke u fanongo ki he Pule’anga, ‘oku nau l pooti mai ‘oku fai ha ng ue ki ai ‘Eiki Sea. Mahalo ‘oku te’eki ai p ke ngalo ‘i he fonua ni, ‘a e motu’a p langi hoko ko eni ‘i Vava’u na’a ne fai ‘a e tamaté, pea hola ‘oku te’eki p ke mahino. Talamai p ‘e fakafoki mai, ‘ikai p ke fai ha fakafoki mai ‘Eiki Sea.

Ko e me’a ko eni na’e hoko ‘i Nu’usilá ‘Eiki Sea. ‘Oku ou ‘ohovale lahi he’eku fanongo ‘i he 86.5 ki’i kau faiongoongo ko ia, hono toutou ‘ohake mo talanga’i ‘a e ...

<004>

Taimi: 1035-1040

Lord Tu’ilakepa: ...me’a ko eni ‘Eiki Sea, k ko ‘eku ‘ohaké me’apango p ‘oku ‘ikai ke me’a heni ‘a e ‘Eiki Minisit Polisi, p ko e h ‘a e tu’unga ‘o e ...

Tokanga ki he aofangatuku toko 15 ng ue toli ne fai ng ue pango ‘i Nu’usila

‘Eiki Sea na’e toko 8 ‘a e fika na’a ku ma’u, to e ‘omi ko aofangatuku toko 15 ‘Eiki Sea ‘o e ni’ihi ‘o e kau toli na’a nau fai ‘a e ng ue kovi ki ha ki’i f mili p ‘e taha ‘i Nu’usila. H ‘a e me’a ‘oku hoko ki ai kuo fai ha ng ue ‘a e Pule’anga? Kuo fai ha fetu’utaki ‘a Tonga ni pea mo Nu’usila ke ‘ave ‘a e ni’ihi ko eni ‘o fakamaau’i ki he me’a ko na’a nau fai ki he ki’i f mili ‘oku kei tangi lau’aitu ‘a e fa’ ‘Eiki Sea pea ‘oku ou ma’u lelei ‘a e hingoa ‘o e fa’ Sea, pea mo hono f mili, k ‘oku ‘ikai ke u loto ke ‘ohake eni hang ko e fa’a me’a meai ‘a e Tokoni Pal mia ‘oua ‘e fai ha me’a ko e ‘ai ko e lau hingoa ‘Eiki Sea. K koe’uhí ko e ongo ki’i ta’u iiki na’e fai ki ai ‘a e pango ‘e he ni’ihi ‘o e kau toli ‘Eiki Sea ...

‘Eiki Pal mia : Ki’i fakatonutonu mai.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘a e ...

‘Eiki Pal mia : ...’Oku ou kole fakamolemole atu ki he ‘Eiki N peles, ko e me’a ko ena ‘oku ke tokanga mai ki ai kuo ‘osi fai ‘a e ng ue ki ai, pea ko e *issue* pelepelengesi eni he ko e me’a eni ia ‘i he vaha’a ‘o e ongo Pule’anga, ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e Pule’anga ko eni, ‘oku ‘i ai ‘a e fatongia ‘o e Pule’anga Nu’usila, k ‘oku ou kole atu, tukuange mu’a ‘a e me’a ko eni he ‘oku fai p ‘a e ng ue ki ai, he’ikai ke tau lava ‘e kitautolu ‘i he Fale ni ‘o fai ha talanoa ki he me’a ko eni. ‘Oku ou kole atu m l p hono fakah mai, kae ‘ai p ke ‘osi ka tau hoko atu. M l .

Lord Tu’ilakepa: Ko ia ‘Eiki Sea ‘oku fakakaukau atu ‘Eiki Pal mia kapau ‘e fai ha ng ue ki ai, k na’a ku fakaongoongo au ko e Minisit *Foreign Affairs* ko ia ‘oku ne fai ‘a e alea ‘i he v ‘o Tonga ni pea mo Nu’usila ‘Eiki Sea.

‘Eiki Pal mia ‘oku ou ‘oatu p ko e ‘uhingá ke fakatokanga’í he ‘ikai ke ‘osi eni ‘oku kei muimui’i p ke tau a’u ki ha tu’unga ke ‘ilo ‘a e mo’oni’i me’a ko eni ‘Eiki Sea. He ‘oku ou lave’i p ‘Eiki Sea na’e ‘i ai p me’a na’e mea’i ‘e he ‘Eiki Pal mia kau ki he me’a ko eni ‘Eiki Sea, k kuo fakafoki mai ni’ihi ko eni ‘i he tu’utu’uni na’e fai ke ‘omai ‘a e ni’ihi ko eni ki Tonga ni, k he ‘ikai ke u lave ki ai ‘Eiki Sea, koe’uhí ‘Eiki Sea ‘oku ou ‘ohaké ‘oku fu’u lahi ‘etau fa’a talanoa mo e ngaahi fonua lalahi ‘o a’u ki ‘Amelika ki he tokotaha p langi na’a ne fai ‘a e ouau p ko e me’a na’a ne fakahoko ko e hia ‘i Vava’u ‘o a’u ki he taimi ni, tau kei fakaongoongo p ‘Eiki Sea. Pe ko e h ko ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Tokoni Pal mia : Sea ka u ki’i tokoni atu p ke tali ‘a e fehu’i ‘a e Fakafofonga.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Pal mia .

‘Eiki Tokoni Pal mia : ‘Oku lolotonga fai ‘a e ng ue ki he tokotaha ko eni pea ‘oku lolotonga talanoa ‘a e kau ‘ofisa ko ‘a e ‘Ateni Seniale pea mo ‘Amelika ko e ‘uhingá p ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi fehu’i mai ‘a e founa pea mo e ngaahi me’a ‘oku fiema’u ke tali ange ‘e Tonga, kae faka’at ke ‘omai ‘a e tokotaha ko eni ki Tonga ni Sea. ‘Oku ou kole atu p ke tuku he ko eni ‘oku lolotonga lele p ‘a e ng ue ia ke fai ‘a e tali ki he ngaahi fehu’i mei ‘Amelika, pea mo e ngaahi fakakakato ‘a e ngaahi fie ma’u mei ‘Amelika kae toki ala ‘at p ‘ikai ke fakafoki mai ke fai hano fakamaau’i, m l Sea.

‘Eiki Sea: Faka’osi mai.

Lord Tu’ilakepa: Sea m l mu’a ‘a e ...

Lord Fusitu’a: ‘Eiki N peles, k taki te ke...

‘Eiki Sea: Mo me’a hifo ...

Lord Fusitu’a: ... tali lelei ke fai ha fehu’i ki he ...

‘Eiki Sea: M l , me’a mai.

Lord Fusitu’a: Ko u fakam l au ki he taimi ‘a e Pule’angá ko e founa ng ue anga maheni ia fakalao kapau ‘oku fai ha maumau lao ‘e fakafoki ‘a e ni’ihi ko ia ki he fonua ko ia, ko e fehu’i, h ‘a e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘ave ai ‘a e ni’ihi ko na’e maumau lao p ’usi’i ‘a e fanga ki’i tamaiki fefine ke fakamaau’i ‘i Nu’usila pea fai ha ng ue ki he *breached of contract* ‘a Tonga ni ‘i he *contract* ko mo Nu’usila he kau toli fo’i ‘akau.

‘Eiki Tokoni Pal mia : Tuku ka u ki’i tali nounou atu p Sea.

‘Eiki Sea: Tokoni Pal mia .

Tali Pule’anga ki he ‘uhinga ‘ikai fakafoki kau toli ki Nu’usila

‘Eiki Tokoni Pal mia : ‘O kapau ‘ e ‘omai ha *request* mei Nu’usila, pau leva ke fai ‘a e ng ue ki ai. Kapau ‘oku mahino leva ‘i he taimi ní ‘a ia ‘oku te’eki ai ha *request* mai ke fai ha ng ue ki ai Sea pea ko e tu’u ia ko ‘i he taimi ní, kehe ia mei ‘Amelika ko tautolu na’a tau *request* ki ‘Amelika ke ‘omai ‘a e tokotaha ko eni ke fakamaau’i ‘i Tonga ni. M l .

‘Eiki Sea: M l .

Lord Fusitu’a: Ko e ki’i tali p ki ai ko e tu’unga fakalao mo e faka’ fika kapau na’e ‘i ai ha’atau ni’ihi na’e maumau lao ‘oku tonu ke *expedite* ia fakatatau ki he Lao.

‘Eiki Sea: Minisit Mo’ui...

‘Eiki Tokoni Pal mia : ‘Eiki Sea ko e tokotaha kotoa p ‘oku *innocent until proven guilty*, he ‘ikai ke tau tu’u hake p ‘o fata atu ‘o ‘oatu...

‘Eiki Sea: M l ‘Eiki Tokoni Pal mia, Minisit Mo’ui me’a mai.

Taukave Pule’anga pelepelengesi ‘isiu fekau’aki mo e me’a ne hoko Nu’usila

‘Eiki Minisit Mo’ui: Sea tapu pea mo e Feitu’u na, pea tapu ki he Hou’eiki M mipa ‘o e Fale Alea Sea. Ko e *issue* ko eni ‘oku ‘ohake ‘e he ‘Eiki N pele Fakafofonga fika 2 mei Vava’u, pea peh ki he ‘Eiki N pele Fakafofonga ‘o Niuá. Sea, ko e *information* p ko e ngaahi fakamatala ia ‘oku ma’u ‘e he tafa’aki ko ia Sea. ‘Oku ma’u ‘e he motu’a ni ia ‘a e ngaahi fakamatala Sea pea ‘oku ou tui ko e *issue* ko eni ‘oku fu’u pelepelengesi ke tau t langa’i ‘i he Fale ‘Eiki ni he ‘oku fanongo mai ‘a e kakai ‘o e fonua, pea mo kinautolu ‘i he ope. ‘Oku ‘i ai ‘a e *detailer* mo e me’a ki he *case* ko eni ‘oku ou tui ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto ...

<005>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Minisit Mo’ui : ... ko e me’a ko eni ‘oku fakahoha’a ki ai ‘a e ‘Eiki N pele ko eni pea mei Niuá, ko e Lao ia ko iá ‘oku kei tu’u, laum lie ia, ‘a e *Expedition Law*, ke fakafoki. Kapau ‘oku fai ha hia ‘o hopo’i ‘i Nu’u Sila, pe ‘oku ‘i ai ha l unga ‘oku tu’utu’uni mai ‘a e Pule’anga

Nu'usilá, he 'ikai ke tau to e lava tautolu 'o ta'ofi. Pea ko e 'uhinga ia, Sea, 'eku fakamalangá. 'Oku mahu'inga 'aupito ia, Sea, ke faka'apa'apa'i e ngeia 'o e kakai fefiné. Fu'u me'a ia 'oku mahu'inga'ia ai 'a e Hou'eiki M mipa 'o e Falé ni. Ka ko 'eku kolé, Sea, tukuange mu'a e ' siu ko ení, 'oku ou fakahoko atu 'oku fai e ng ue ki ai, pea 'oku 'i ai e pelepelengesi mo e *detail* 'oku 'ikai ke u tui 'e fakapopototo ke tau t langa'i 'i he Fale 'eiki ni. Ka 'oku ou tui, kapau 'e 'osi 'a e

Tokanga ke fakatokanga'i Pule'anga ngaahi hoha'a tukuatu pe kia nautolu

Lord Tu'ilakepa : Sea, ki'i fakatonutonu atu 'a e Minisit Mo'uí fakamolemole 'oku 'ikai ke fai ha t langa, he ko hono vakai'i pe ko hono 'eke atu p ki he t pile 'a e Pule'angá. Ko e h e tu'unga 'oku 'i ai? 'Ikai, Sea, na'e fai e feme'a'aki he Fale ni, fekau'aki pea mo e totongi 'o e vakapuná. Me'a ifo, ko e 'osi p ia kuo me'a mai e Minisit ko 'o l pootí. Na'e 'osi 'ohake 'e he Tu'i' fitú e me'a ko ení, u , fakamolemole 'Eiki Sea, 'e he 'Eiki N pele Fika l 'o Vava'ú, pea 'oku ou peh ke u to e hanga mu'a 'o to e fakapapau'i atu, he 'oku te'eki ai ke 'omai. Pea 'oku mau fakam l atu, 'Eiki Minisit Mo'ui ko kuo ke me'a mai.

'Oku 'ikai ke fai ha feme'a'aki ia 'o fekau'aki pea mo e ' siú. Ko hono 'oatu p ke fakatokanga'i 'e he Fale ni, ko e h e tu'unga totonu 'oku 'i ai 'a e palopalema ko ení. Pea 'oku ou peh , 'oku tonu 'aupito 'aupito e me'a 'oku mou me'a mai ki aí, kapau 'e 'i ai ha *request* 'e 'omai mei Nu'usila, 'oku ou tui 'e fai p 'e he Pule'angá ia honau fatongia, ke fakahoko ke si'i 'ave e ni'ihi ko ení, koe'uhí ke kumi e fakamaau totonú. He koe'uhí, ko e Lao ko na'a tau tali he 2003, ki he me'a ko e fakamamahi, 'Eiki Sea, 'oku kei mo'ui p , 'Eiki Sea. Pea 'oku totonu ke fai ha ng ue fakavave kapau na'a 'oku peh 'e he Pule'angá, ke puke e ni'ihi ko ení, 'o tauhi fakalao, 'Eiki Sea, he mahalo te tau ongo'i lahi, 'Eiki Sea, ka 'oku tau tui 'oku 'ikai ke totonu ke 'ata mai kuo 'omai e hingoa 'o e ni'ihi ko ení. Ka kuo fanongo mai e ni'ihi ko ení, kuo mafola i m mani, pea kuo mea'i 'e he kakai 'o e fonuá, 'a e me'a na'e hokó, 'Eiki Sea. Ka 'oku ou tuku atu, Hou'eiki Pule'anga, fakamolemole p , Tokoni Pal mia, hono 'ohake he pongipongi ni, ka 'oku fakatokanga'i 'e he kau M mipá 'a e palopalema ko ení, pea 'oku tonu p ke 'oatu, ke mou me'a p ki ai, 'Eiki Sea. M l .

'Eiki Sea : M l 'aupito, 'Eiki N pele, pea ko ena p kuo 'osi me'a mai e Minisit ha'ana e Potung ue, 'a ia ko e Pal miá ia, 'oku fai e ng ue ki ai. Pea 'oku tau 'amanaki p 'oku fai e ng ue ki ai. Pea ko ia, Hou'eiki, 17 'oku 'i ai ha me'a 'oku ke tokanga ki ai?

Fe'ao Vakati : Sea, tapu p pea mo e Feitu'u na, Sea. Fakatapu atu ki he Hou'eiki M mipa e Fale Alea 'o Tongá. Ko e fakahoha'a nounou, Sea, ko e fie kaung poupu p mo e 'Eiki N pelé, ki he 'Eiki Pal mia, si'i kau ng ue ko ení 'a e leipa ko ení he Potung ué, 'Eiki Sea. Kole atu, Sea, 'a e me'a ko 'oku fakahoko 'e he 'Eiki N pelé. Ne tau fai tu'utu'uni foki, Sea, ke 'oua e uesia ha kupu 'o e ngaahi f mili, 'uma' e ngaahi kupu fekau'akí, pea tukukehe ange ke nau ako ai, kapau ko ha 'uhinga ke nau ako ai. Sea, 'oku mahino ko ení, ko e si'i kau ng ue ko ení, 'e uesia honau ngaahi f milí, 'Eiki Sea, pea 'oku ou tui p 'oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i. Pea 'oku mahino p e fai tu'utu'uni ia 'oku fai 'e he 'Eiki Pal miá, pea mo e Potung ué, 'Eiki Minisit ki he Potungaué, Sea. Ka ko e 'aho ko , Sea, na'e fai e feinga ke *staff* e kau ng ue ko ení. Pea na'e toe p e pa'anga e 700 tupu, ke fakakakato'aki kae lava 'o ma'u 'a e s niti ke nau hoko ai 'o *staff*. Pea hoko ai p , Sea, 'o a'u mai ki he 'aho ni, kuo 'ikai ke lava. Ka ko 'eku fakahoha'a 'a'aku ia mo e fakatauange p ki he 'Eiki Pal mia, kae 'uma' e Pule'angá. 'Oku ou tui p , 'Eiki

Pal mia, 'oku 'i ai p ha ki'i 'at , ma'a e si'i kau ng ue ko ení. 'Ikai ke 'uhinga eni ia ki he Potungaue ko 'oku tokanga'i 'e he Feitu'u na. 'UHINGA p , 'Eiki Pal mia, mo e Hou'eiki Pule'anga, kuo 'i ai ha ngaahi faingam lie he ngaahi Potung ue kehé, ke si'i hoko atu ki ai e kau ngaué. Tui ko e va'a ko 'a e 'Eiki Pal mia, 'oku toko lahi, pe 'oku nau kei fiema'u ha kau leipa 'e ...

<006>

Taimi: 1045-1050

Fe'ao Vakata: ...'E 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga na'a lava ke si'i hoko atu p 'a e si'i kau ng ue ko eni 'Eiki Pal mia ke mea'i p kapau ko 'enau si'i 'osi atu mei he potung ue 'e ma'u p ki'i ng ue k 'e 'i ai 'a e ngaahi 'aho mo e ngaahi m hina 'e kei fakasiosio ai pea toki ma'u ha ngaahi ng ue k 'e uesia lahi 'enau ngaahi f mili heni.

'Ikai ngata ai 'oku ou tui p 'Eiki Pal mia te nau 'aonga p , ko e me'a ko ki he h lalo uaea 'Eiki Pal mia na'e 'ikai ke fai ha h lalo uaea, na'e 'i ai p 'a e ngaahi founa pea na'e 'i ai p mo e ngaahi *qualification* na'e fai'aki 'a e fakakaukau ko eni ke nau h atu ki he potung ue mahalo ko e anga p ia 'a e fakatangi 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki Pule'anga, na'a 'oku 'i ai p ha ki'i faingam lie he ngaahi potung ue 'e ala 'at ke si'i hoko atu ki ai 'a e fa'ahinga ko eni 'oku ou tui 'oku lahi p 'oku nau 'aonga, te nau 'aonga p , pea 'oku lahi 'aupito 'a e fa'ahinga ia heni 'e 'Eiki Sea 'oku mea'i p he Feitu'u na fuoloa 'enau fua fatongia pea 'e ongoongo lahi 'aupito kiate kinautolu kae 'uma' honau ngaahi f mili, kapau 'e si'i tuku atu nautolu ki tu'a, k ko e si'i anga p ia e fakahoha'a mo e fakatangi 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Pule'anga na'a 'oku 'i ai p ha faingam lie he ngaahi potung ue kehe ke nau si'i hoko atu p ki ai m l Sea.

'Eiki Sea: M l 'aupito Hou'eiki, Minisit me'a mai

Tali Pule'anga fekau'aki mo e kau ng ue lau 'aho ngaahi potung ue

'Eiki Minisit Ngaahi Potung ue Lalahi Pule'anga: M l Sea, ko e tokoni atu p ki he alealea ko eni 'oku feme'a'aki ki ai 'a e Hou'eiki. Ko e ni'ihiki ko eni ko 'a eni 'oku peh ko 'oku nau fakataimi, leipa p ko e kau *daily paid* 'oku ou fale'i atu p au ki he ni'ihiki ko eni ke nau foki p ki he ngaahi potung ue, he 'oku 'osi 'i ai p 'a e femahino'aki ki he ngaahi potung ue kehekehe ko 'oku nau fakahoko fatongia ai, ko e potung ue 'a e motu'a ni 'osi mahino p ki he kau *daily paid* 'a e 'aho ko ke ngata ai 'a 'enau fakahoko fatongia, kapau ko 'enau mai ko e kumi ng ue tu'uloa pea 'oku 'i ai p 'a e ngaahi ng ue 'oku 'at kia nautolu, kapau ko 'enau kumi ng ue fakataimi pea ko e 'uhinga ia 'a hono *hire* kinautolu, 'osi 'i ai p 'a e femahino'aki, ko 'etau palopalema Hou'eiki ko e 'osi 'i ai 'a e femahino'aki mo e ni'ihiki ko eni pea omi leva ia 'o l unga 'o peh 'oku 'ikai ke fai ha tokangaekina 'oku tau laum lie kakato tatau k toa p ki hono tokonia 'a e ngaahi f milí 'ikai ha taha te ne fie fakas tu'a'i ha fiema'u pea mo ha kole tokoni.

'Osi femahino'aki mo e kau ngāue ngata 'enau ngaue 'aho 30 Sune 2016

Ko e ni'ihiki ko eni ko 'a e kau hiko veve ko eni 'oku nau fakahoko 'a e fatongia ki hono fakama'a

mo fakamatamatalelei hotau fonuá 'osi mahino kakato ki he ni' ihi ko eni te nau 'osi kotoa p 'aho 30 'o Sune, 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia ai, pea kapau 'e 'i ai ha taha ia 'e to e 'i ai ha'ane palopalema 'oku ou tui 'oku fakafo'ituitui ia, pea 'oku kehe ia mei he femahino'akí, 'a ia ko e 'osi ko eni 'a e 'aho 30 'o Sune 'e to e hoko atu 'o makatu'unga mei he fiema'ú. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi ng ue mo e ngaahi fatongia 'oku fakataimi, pea 'oku fakapotopoto ange p hono *hire* kinautolu fakataimi, 'oku 'i ai 'a e ngaahi ng ue ia 'oku makatu'unga ia 'i he ngaahi fatongiá, ko hotau fatongia foki Hou'eiki ko hono langa e fonuá, tokoni'i e ngaahi f milí, pea mo malu'i mo fakapotopoto'i 'a e ma'u'anga silini 'o e fonua.

Ko e taha he kongalaahi e fakahoko fatongia 'i he tafa'aki 'a e motu'a ni, 'oku 'i ai 'a e *change management* 'i he potung ue ko eni 'a e *Infrastructure* na'e tufunga'i mai p ia mei fuoloa, mahalo ki mu'a p ia he taimi na'e 'Eiki Minisit ai 'a e Fakafofonga N pele ko eni mei 'Eua 'o fononga mai ai he kau Minisit 'e ni' ihi 'o kau ai mo e Feitu'u na Sea ko e feinga ke *outsource* 'a e ngaahi ng ue lahi 'a e fonua ki tu'a ke *build* 'a e *private sector* pea 'oku makatu'unga peh hono fakataimi 'a hono *hire* 'a e ni' ihi ko ia ki he taimi ko eni ko 'e tuku ki tu'a ai e ng ue, 'a eni ko eni 'oku poupu'i mai mo teke mui mai 'a e *World Bank* 'e 'ikai ke 'i ai ha uesia he ka fetukutuku 'a e ng ue ki tu'a ki he *private sector* pea ko e h leva 'a e me'a 'e fai 'e he ni' ihi ko eni ko 'e nofo 'i loto 'i he Pule'angá, te tau to e feinga ke fakakakato honau ngaahi v henga kae hili ange ko ia kuo 'osi 'ave 'a e *core function* ki tu'a. Ko e 'uhinga ia 'oku taitaimi ai mo hono tufunga'i pehe ni ai 'a e kau lau'aho *daily paid* pea peh foki ki he kau leipa, 'a ia 'oku ou kole p au Hou'eiki k 'i ai ha ni' ihi 'oku nau loto mamahi p l unga 'i he tu'unga 'oku 'i ai 'enau *employment status* ko u kole p ke foki p ki he kau *CEO*, foki p ki he ngaahi *ministry* ki he kau Minisit ke fakapapau'i na'e 'osi 'i ai p 'a e femahino'aki he hang ko 'oku 'ikai ke fu'u h lelei ki he Hou'eiki M mipa e Fale...

<007>

Taimi: 1050-1055

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi :na'a peh 'oku tau fakas tu'a'i pea 'ikai ke tau fie tokoni ke tokoni'i 'a e ngaahi f milí. Pea ko ia ko e monomono p ia 'oku tokoni atu ki he feme'a'akí Sea. M l .

'Eiki Sea : M l 'aupito 'Eiki Minisit , pea 'oku ou tui mahalo ko hono kakato ia 'o e me'a mai 'aki 'e he 'Eiki Minisit . 'Oku makatu'unga p foki 'i he 'ia. kinautolu ko ia 'oku nau tataki 'a e ngaahi Potung ue. He 'oku ou lave'i p na'e 'i ai 'a e ..'i he kuohilí ko e *manageable size* ko 'o e kau ng ue fakapule'angá 'oku tonu pe ke 'i he 3 afe. Kai kehe foki ko e ngaahi 'aho ni kuo lahi kuo laka ia ai. Ka 'i he taimi tatau, 'oku tonu p ke mou fakakaukau lelei 'a e Fakafofonga, 'oku fiema'u ke mo'ui mo e Pule'angá. Pea ko e ngaahi me'a ko iá 'oku *depend* ia he pa'anga ko eni 'oku fai'aki e ng ué. Pea, kai kehe ka ko moutolu foki te mou toki *scrutinize* te mou toki vakavakai 'a e pa'anga ko 'oku 'ave ki he Pule'angá. Pea 'oku fai pe he Pule'angá hono fatongiá fakatatau pea mo e pa'anga 'oku 'oange ke fua'aki. Tau fiema'u kotoa ke ng ue 'a e kakaí, ka 'i he taimi tatau, ko e h hoto ivi ko 'oku me'á, 'e fakatatau pea mo ia. Pea kapau leva te te toe

feinga ke to e 'ai ha me'a mahalo 'e to e ki'i ta'efakalao ia. Kai kehe Hou'eiki, ka tau nga'unu mu'a ki he ... N pele to e ai ha me'a 'oku ke ...?

Lord Nuku : Tapu atu pe Sea. Kuo u tu'u pe 'aku ia ke poupu atu pe ke 'uhí ke ... Ko e me'a 'uluaki 'Eiki Sea 'oku fai ki ai 'a e hoha'á, ko 'etau Tohi Tu'utu'uni Ng ue. Koe'uhí kapau 'oku ai ha me'a ko e 'uhinga pe hono 'oatú 'Eiki Sea, ko e taimi ko 'e tuku hifo ai ko ki laló, ko e me'a ko na'a tau p loti'i ko 'aneafi, he 'oku talamai he Tohi Tu'utu'uni he Konga 39 he 'ikai ke to e fai ha feme'a'aki ki ai. Ka ko e 'uhinga atú, ko 'eku fokotu'u atú, ke tuku fakatafa'aki koe'uhí ko e 'kongá ko 'o e 'asenitá ko 'aho ni, kongá ki muí 'oku fekau'aki k toa ia mo e me'a ko na'e p loti'i 'aneafi ko ki he Sipotí. Ko 'eku anga p 'eku fie lave'i p , he 'oku malava pe he Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá ke tuku fakatafa'aki, kae tau'at ina 'a e feme'a'aki pea toki fakahoko leva 'a e tu'utu'uni ko na'a ke fakahokó, ke toki p loti'i fakatahá. Me'a 'uluaki ia Sea. Ko e me'a hono uá, koe'uhí ko e taimí, ke 'uhí, he 'oku mafai pe Falé ke tuku fakatafa'aki pe taimí, kapau 'oku fiema'u ke ng ue'aki. Ka ko e fokotu'u atu ia ko ki 'olungá Sea, 'a e fo'i kongá 'e 2 ko iá, Kupu 38 pea mo e 39 ko 'o e Tu'utu'uni Sea, pe ko e h 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'u na pea mo e Falé.

Fokotu'u na'a lava to'o 2 miliona feau 'aki vahe kau ng ue teu tuku kitu'a

Ko e me'a ko hono fakamuimuí Sea, 'a ia ko 'oku ou fakahoha'a atu ki aí, ko e poupu ki he kau ng ue ko eni ko 'oku 'ai ke tuku kitu'á. Ko e kole foki 'a e kau ng ue, ko e 'osi e ta'u fakapa'anga ko ení Sea, kuo 'osi 'enau *contract* ko na'e faí. Ka ko 'eku lave'i hifo ko , ko e me'a ia ko iá 'Eiki Sea, kuo u tui mahalo ko ha ... tonu pe ko ha Tu'utu'uni Ng ue 'a e Pule'angá, ke fakahoko, kuo u lave'i hifo ko ki he Patiseti ko eni ko pe ko e Fakamatala Pa'anga ko 'oku 'ai ke tau fai he ta'u ní, ko e 'omai fakamuimui ko eni 'a e fakatonutonú 'oku holoki 'aki e 13 miliona 'Eiki Sea 'i he ' feitu'u kehekehe. Ka ko e kole mai foki ko ení ki he ta'u fakapa'anga hokó. He 'ikai ke lava ke to'o atu ha 2 miliona mei he 13 miliona ko eni 'oku holokí ke 'uhí ke feau 'aki e kau ng ue lau 'ahó? He koe'uhí kuo u tuí ko e Tu'utu'uni Ng ue. Ka ko 'enau kole maí 'oku makatu'unga, ki he 'Esitimetri ko eni ko 'o e 17/18. Ka 'oku 'asi mai he tepilé ia ko e ' feitu'u kehekehe 'oku to'o mei aí. Ka ko e 'uhinga 'a e fakahoko atú, ke 'uhí he ko e holoki. 'Oku 'ikai ko ha hiki eni. Ko e tukuhifo, mei he fika na'e 'omai, ka ko e 'uhinga ia 'o e fakahoha'a atú, koe'uhí ko e poupu atu, he 'oku ai pe pa'anga, ke 'uhí na'a lava ke to'o atu p ha ki'i 1 miliona ke feau 'aki e kau ng ue lau 'ahó, 'o fakatau, ke 'uhí ki he patiseti ko eni ko 'oku kole mai ki ai e kau ng ue lau 'aho ko ení. He 'uhí 'oku 'i he Falé ni, ke tau tali hono to'o 'o e silini ko ení ke fakatonutonu ko ení ki he fika ko eni ko 'oku 'omai ki he patiseti ko 'oku kole mai ki ai e kau ng ue lau 'ahó Sea. Ko e 'uhinga pe ia e poupu atú, he 'oku ou tui p 'Eiki Sea ko e 'uhinga e poupu atú he ko e me'a ko 'oku fakahoko maí, ko 'enau ngofua ng ue, mahalo mei he PSC ko e m hina pe ko 'e 3 pe fiha 'oku fai ai e *contract* pea fakafo'ou. 'Oku laka ia he p seti 'e 50 ko 'o e kau ng ue lau 'aho ko eni ko 'oku 'ai ke tuku kitu'á, kuo 'ova ia he meimei ta'u 'e 5 ki he

10. 'A ia ko e anga ko e sio ki ai, ko e ngaahi totonu ko na'e foaki ko ki he m tu'a ko eni, ko hai 'oku ne hanga 'o maumau'i? ...

<008>

Taimi: 1055-1100

Lord Nuku: Maumau'i 'e he Potung ue ke 'uh ke fai mo fakah kinautolu ke nau ng ue tu'uma'u. Pea hang ko e me'a ko ena ko ko na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisit ko eni ko mei he Ngaahi Ng ue Lalahi 'Eiki Sea, ko 'ene me'a mai ke *outsource* e me'a. Na'e 'osi fai 'a e *outsource*, ka 'oku to e hanga p 'e he Pule'anga 'o to e puke mai e ngaahi pisinisi 'o to e fakalele p 'i loto p ia ...

'Eiki Pal mia: Sea.

Lord Nuku: 'I he Potung ue, pea 'oku 'uhinga peh e anga e kole atu.

'Eiki Sea: 'Eiki Pal mia.

Lord Nuku: Koe'uh ko e patiseti ko eni.

'Eiki Pal mia: Kole atu p au p ko e *issue* f ko ena 'oku tau 'alu ai he taimi ni he 'oku mau talitali atu ke tau fai mo tau hoko atu ki he 'etau patiseti he 'oku vave p e taimi, m l .

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e 'uhinga p he 'oku 'ikai ko ha *issue* kehe eni. *Issue* eni fekau'aki mo e ngaahi fiema'u vivili ko 'a e kakai.

'Eiki Sea: K taki ke me'a p ki he Minisit Pa'anga ke, ki he Minisit Pa'anga p 'e lava 'o fai e me'a ko eni.

'Eiki Pal mia: Ko e, ko e, ko e me'a foki ko eni ko e tupu mei he ni'ihiko eni ko na'e tuku ki tu'a ka 'oku ou kole atu kuo 'osi 'oatu e tali 'a e Pule'anga ki ai, me'a p ko 'etau to e hoko atu tah te tau to e lava 'o fakafoki mai.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea ...

'Eiki Sea: Minisit Mo'ui.

'Eiki Minisit Mo'ui: Tapu p mo e Feitu'u na Sea kae 'uma' e Hou'eiki e Fale Alea. Sea ko e, ko e *issue* ko eni na'a ku peh au ia he fakamalanga 'a e 'Eiki Minisit ko ia tafa'aki ki he *Infrastructure* 'e mahino, na'a ke me'a mai p Sea ko e *manageable numbers* e kau ng ue faka-Pule'anga 'i he 3000. Ko eni kuo 'i he 4000 tupu ka ko e *issue* ko eni ki he 'osi ko e *contract* Sea, 'oku, ko e 'i he lao foki mo e, ko e 'aho 30 'oku 'osi ai e *contract* ka na'e fai e feinga e ' Potung ue ki he ta'u fakapa'anga hoko ke 'ai kinautolu ke nau *permanent staff*. Ko e 'osi ko e *contract* he 'aho 30, 'e 'i ai e faingam lie ke 'oange ke to e 'ai ha'anau ki'i *contract* taimi nounou kae fai e fo'i *process* ko hono tu'uaki e 'alakanga ko eni te nau tohi ko ki ai, 'oku ke 'osi

fakahoko p e me'a ko ia he, ko e Potung ue e motu'a ni ko e kau leipa 'e toko 74 pea na'e fai e ng ue ki ai 'a e CEO ke fakapapau'i 'a e ngaahi lakanga ko 'oku fiema'u ko ke nau hoko ko 'o staff 'o fai e ng ue ko eni ki ai Sea.

Tapou Pule'anga ki he kau ngaue leipa nau foki talatalanoa mo 'enau kau CEO

Ko e me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e t langa 'o hang ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi, ke foki mu'a 'a e kau ng ue ko eni 'o, ko e kau ng ue 'a e motu'a ni 'oku talanoa ia mo 'eku CEO mo e motu'a ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha palopalema ia ai Sea. 'A ia ko e hoko atu ko eni he 'osi ko 'enau contract ko eni 'e, 'oku 'i ai 'a e, 'a e palani ia mo 'osi maau e fakakaukau ko ia ke fai e fo'i process ke nau hoko 'o ng ue tu'uma'u pea, ko u tui ko e issue ko eni 'a e fiema'u ko p ko e h 'a e fiema'u 'a e ngaahi Potung ue. Ko e me'a ko 'a e Feitu'u na Sea ko e manageable p ko e tokolahi fiema'u ko he, ke lava 'e he Pule'anga ko e toko 3000 ka 'oku 'i he 4000 tupu e kau ng ue faka-Pule'anga he 'aho ni, mahu'inga p 'e Sea ngaahi f mili ke tau tokanga'i ka 'oku mahu'inga p , ko u tui 'oku 'ikai ko ha issue eni ia ki he me'a ki he pa'anga. Ko e ngaahi me'a ko na'e ha'u ko 'o tokolahi ko e kau ng ue faka-Pule'anga Sea mahalo 'oku mea'i p 'e he Feitu'u na kae 'uma' 'a e, ko e fakah mai ko e reliever ha ki'i fo'i post pea foki mai 'a e tokotaha ia ko ia pea le'ei hake ai p ki he tafa'aki 'o hokohoko tu'uma'u. Na'e hoko e fo'i palopalema ia ko ia pea fakatokanga'i. Ko e faka'amu ko 'e Sea he taimi ni e Pule'anga ke, kapau 'oku h mai ha tokotaha ko e reliever ha fo'i post ko e foki mai p e tokotaha ko he'ene livi, 'osi mahino 'a e alepau ke m l l . Pea 'oku ou tui 'oku mahu'inga 'aupito ke foki e kau ng ue faka-Pule'anga, leipa ia ke nau talatalanoa mo e CEO pea mo e Minisit 'o e Potung ue ko ia he 'oku solova ngofua p 'a e palopalema ia ko eni Sea 'i he feng ue'aki fakataha mo ng ue v ofi. Pea 'oku ou tui 'e hoko e me'a ko ia 'e 'ikai ke to e fakahoha'asi ho Fale 'Eiki Sea. M l .

'Eiki Sea: 'Eiki Minisit Pa'anga.

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu pea mo e Sea. Ki'i miniti 'e ua ko eni Sea ka u fakam 'opo'opo atu ai leva e ki'i issue ko eni ka tau hiki.

'Eiki Sea: Me'a mai.

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e ngaahi hoha'a 'oku 'omai Sea ka ko u fie fakahoko atu p ke mea'i 'e he Fale ko e fokotu'utu'u ng ue ko 'a e Pule'anga ko e feinga ke to'o e fa'ahinga ia 'oku 'i ai e fatongia pau ia kuo nau fai pea 'oku tonu ke nau staff nautolu ia ke nau nautolu 'o staff, kae tukuange p e lau 'aho ia ki he fa'ahinga p ko 'oku fiema'u p ke fakanatula 'o e ng ue. Ko 'ene 'osi p 'a'ana ko ia pea 'at . Ka ko e, 'oku to e 'i ai pea mo e, ko e founa 'e taha 'oku tali 'e he Pule'anga ke ng ue'aki ko e fa'ahinga ko kuo, na'e ng ue fuoloa lau 'aho, kuo lau ta'u, kapau kuo 'osi e fiema'u, 'oku 'i ai e ki'i mon 'ia 'oku 'oange 'e he Pule'anga fakatatau p ia ki he lahi ko ta'u ng ue. Ko e fokotu'utu'u ko ki he'etau ta'u fakapa'anga hoko, ka 'i ai ha to e fiema'u staff 'a ha Potung ue, kuo pau ke 'omai ia ki he PSC pea 'oku nau ng ue fakataha 'a e Potung ue mo Fale Pa'anga ke fakapapau'i 'oku 'i ai e fiema'u vivili ki he lakanga ko ia pea toki tu'uaki pea toki fakanofa ha taha. Ko e feinga p eni Sea ke malu'i 'a e fu'u tupu vave ko 'a e kau ng ue tatau p he lau 'aho pea mo e staff ka he 'ikai ke, mo e lahi e fakamole ki he kongia ko ia Sea. M l 'Eiki Sea he faingam lie.

'Eiki Sea: Ko ia m l 'aupito 'Eiki Minisit ta ko ena ko e me'a ia na'e tonu ke tau fanongo ki ai ka tau m l l ai, m l .

(Pea na'e m l l ai)

<009>

Taimi: 1120-1125

S tini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea 'a e Fale Aleá. (*Lord Tu'ivakan*)

(Na'e me'a atu e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá ki hono me'a'angá.)

'Eiki Sea: Hou'eiki kole p mu'a ke tau liliu 'o K miti Kakato pea faka'osi p 'a e valu-taha, ua, tolu. Ko u tui au 'oku 'ikai ke to e 'i ai ha fu'u, ko homou feme'a'aki p ki ai pea 'osi ka tau toki liliu 'o Fale Alea kae l pooti mai Sea 'o e K miti Kakato. Koe'uhí ke tau fai p eni ki mu'a pea tau toki hoko atu ki he 12. M l . Tau liliu 'o **K miti Kakato**.

(Na'e liliu 'o K miti Kakato pea me'a hake Sea K miti Kakato ki hono me'a'anga.)

Me'a 'a e Sea K miti Kakato

Sea K miti Kakato: Hou'eiki mou fakama'ama'a atu. Tapu pea mo e 'Eiki Pal mia 'o Tonga. Fakatapu ki he Hou'eiki N pele 'o e fonua. Fakatapu ki he kau Minisit 'o e Kapineta kae peh foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí. Hou'eiki m l mu'a e kei fakalaum lie lelei kimoutolu pea 'oku fotu mai e kelesi 'i ho'omou me'a mai he pongipongi ní hoko atu 'etau ng ue. Ka ki mu'a ia te u ki'i 'oatu p ha ki'i me'atokoni faka'aho ke mou fakataumu'a ki ai 'etau fononga. "Mou vakai ke mou fe'ofa'aki 'iate kimoutolu, tuku 'a e ...

<002>

Taimi: 1125-1130

Sea K miti Kakato: ...manumanú, ako ke fe'ofa'aki 'iate kimoutolu 'o fakatatau ki he ngaahi me'a 'oku fiema'u 'e he ongoongoleleí". Ko e kongia ia 'oku ki'i vahevahe atu ke tau fakahoko 'etau ng ue he pongipongi ni.

'Asenita ng ue e Fale

Tau hoko atu ki he 'etau 'asenitá, Hou'eiki 'oku mou me'a hifo pe ko e 'asenitá Fika 8 'oku 'i ai e 1, 2, 3. 'A ia 'oku tuku atu pe ke mou me'a mai p p 'oku to e ai ha to e Hou'eiki ia 'e to e fie me'a mai pea 'osi ko ia hang pe ko e me'a ko Sea e Fale Aleá, pea tau p loti. 'E Hou'eiki 'oku ou fie lave atu p ki he ngaahi ng ue kuo lava he'e tau fakahokó. Kuo u fakam l atu he ngaahi fetokoni'aki pea mo e ngaahi ng ue 'oku tau lava 'o fakahokó. Pea kuo u tui 'oku ou fiema'u p ke ki'i fakama'ala'ala atu e fakakaukau e motu'a ni fekau'aki mo e ngaahi fai tu'utu'uni 'oku

ta'efiem lie ki ai e Hou'eiki e Fale ni. Ko e me'a tatau p kapau na'a ku tuku atu kia moutolu ke mou feme'a'aki 'o lava ha m hina 'e 3, 'e kei tu'u ma'u p 'etau p lotí, ka ko e fatongia e motu'a ni ke ne 'omai ho'omou ngaahi feme'a'akí, 'a e ngaahi mo'oni'i me'a 'oku mou fiema'u ke fakamaama'aki 'a e 'isi ko eni 'oku mou feme'a'aki aí. Pea kapau 'oku 'ikai ke to e ai ha me'a fo'ou, pea kuo totonu leva ia ki he motu'a ni ke tau p loti. 'A ia 'oku ou tui ko e me'a ia na'a ku 'oatú, he ko 'ene tu'u ko ena na'e ... ko e me'a ko eni 'oku mou feme'a'aki ki aí, kuo tu'o lahi, pea 'oku ou tui ko e 'uhinga ia kuo tu'utu'uni ai e motu'a ni ke fakahoko e p lotí. 'A ia kapau na'e m lohi 'etau tafa'aki kaokao ko 'e tukuaki'i au he ngaahi me'a... pea 'oku ou tui ko e ngaahi me'a ia 'oku ou 'oatu 'oku fakapotopoto ke tau ng ue'aki. Pea 'oku ou tui 'oku mou laum lie lelei ki he'etau ng ué, pea 'oku ou tuku atu ki Vava'u 16, me'a mai ka tau toki hoko atu.

Tokanga fekau'aki mo e Tohi Tangi ki he 'Ene 'Afio mei he Fakataha Tokoni

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Fakatapu heni ki he 'Eiki Pal miá mo e Hou'eiki Kapinetí. Peh foki 'eku fakatapu i he Hou'eiki N pelé, mo e fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafongia e Kakaí. 'Eiki Sea, m l mu'a ho'o laum lie lelei ki he pongipongi ni Sea, pea 'oku ou loto pe Sea ke u fakamalanga atu p 'i he 1, 2, 3 ko eni ko 'i he 'asenitá, 'a ia 'oku kau ai e tohi tangí. 'Oku ou 'oatu 'eku fakam l lahi ki he ni'ihiki kotoa p ne mou fakamo'oni mai 'i he tohi tangi ko ení, he ko ho'omou totonu faka-Konisit tone ia ke mou tangi mai ki he Fale Aleá ni, pea ko e, p ko e Tu'í 'i ha me'a 'oku 'ikai ke mou fiem lie ki ai. Pea 'i he'ene peh leva Sea, ko e fatongia 'o kitautolu kau M mipa 'o e Fale Aleá ke tau alea'i mo tipeiti'i pea tau lukuluku mai ha ngaahi fakakaukau mo kumi ha founga ke solova'aki 'enau ta'efiem lié pea ka 'ikai ke tau lava Sea, pea 'oku totonu ke 'oatu ha ngaahi fokotu'u kiate kinautolu ko ha *way forward* mo ha hala fononga ke nau fakahoko ke lava 'o solova ai Sea. Pea ko e taha ia hotau ngaahi fatongia tefito 'o e Fale Alea 'o Tongá Sea.

'Eiki Sea mo Hou'eiki, talu 'eku ma'u 'a e ngaahi tohi tangi ko ení, mo 'eku nofo hifo 'o fakakaukau lahi pea u to e nofo hifo 'o to e fai ha ngaahi fekumi ki ha founga 'e malava ke tau tokoni ai 'i he tipeití mo alea'i eni 'i he Fale Alea ni Sea. 'Oku faingata'a kiate au Sea, 'eku vakai hifo ki he ni'ihiki 'oku nau fakamo'oni mai 'i he tohi tangi ni ko e kaung fononga mo e kaung fetokoni'aki pea 'ikai ko ia p ka ko e Tonga pe foki kitautolu pea 'oku ongo Sea. He ko e lavea p ha kupu 'e taha hotau sinó Sea, 'oku ongo ia ki he toenga 'o e sinó Sea. Pea 'Eiki Sea, 'i he'ene peh leva, 'oku ou fokotu'u atu ke tau tali mu'a 'a e tohi tangi ko ení 'o makatu'unga mei he ngaahi 'uhinga te u 'oatu pea peh foki mo e fokotu'utu'u fakakaukau te u malanga atu aí Sea. Ko e 'uluakí na'e 'i ai e Tohi Aleapau na'e fakamo'oni ai 'a e ngaahi fo'i sino ma'u mafai lalahi 'e 3 Sea, 'a ia ko e *Pacific Games Council* pe ko e *PGC*, ko e *ownership* ia 'o e pisinisi ko ení, 'a ia ko e tangata ko *Lakhan* pea...

<003>

Taimi: 1130-1135

'Akosita Lavulavu: ... pea mo e fo'i sino ma'u mafai 'e taha 'i Tonga ni 'oku ui ko e *TASANOC*, 'a ia na'e fakafongia'i mai ai 'e Lord Tupou, pea mo e fo'i sino ma'u mafai faka'osí, ko e Pule'anga Tonga ia, 'a ia na'e fakafongia'i mai ia 'e he 'Eiki Minisit S poti 'o e 'aho ko ia.

‘Eiki Sea, ko e fakamo’oni ko eni ‘i he Aleapau ko eni, na’e fakahoko ia ‘i he ‘aho Falaite ko e ‘aho 19 ‘o ‘Okatopa, 2012 ‘i *Wallis Island*. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou ‘ohake ai eni Sea, ‘oku mahu’inga ke mea’i ‘e he kakai ‘o e fonua, ‘a e faikehekehe ‘o e ngafa fatongia Sea, pea mo mahino’i ‘a e ngaahi konga ‘o e Aleapau ko eni ‘e fai mai ‘a e S poti ki Tonga ni ‘i he 2019. Pea teu fie malanga atu ki ha ngaahi konga p ‘e ni’ihi ‘o e Aleapau ko eni, pea peh foki mo ‘enau Konisit tone p ko ‘enau *Charter* ‘a e *Pacific Games Council*.

‘Eiki Sea, ko e *Pacific Games* ko ia, ‘oku ‘amanaki ke fakahoko mai ki heni ‘i he 2019, ko e fo’i pisinisi ia. Ka ko e fehu’i Sea. Ko hai ‘a e *ownership* p ko e tokotaha ‘oku ha’ana ‘a e fo’i pisinisi ko eni ko e *Pacific Games* 2019. Ko e tali ki ai Sea. Ko e *Pacific Games Council* pea mo e *TASANOC*. Ko e fehu’i leva ‘e taha Sea. Ko hai te ne ma’u ‘a e ngaahi mon ‘ia pa’anga kotoa ‘o kau heni ‘a e h he matap ki he ngaahi S poti ‘e fakahokó? Peh ki he pa’anga kotoa p meihe kau *Sponsor* kotoa mai ‘e he ngaahi Kautaha Lalahi, kae tu’uaki atu ‘enau ngaahi pisinisi ‘i he S poti. Pea peh ki he pa’anga ‘e ma’u mei hono fakatau atu ‘a e ngaahi *Television Rights*, p ko e ngaahi totonu ki hono fakamafola atu ‘a e S poti 2019 ‘i mamani kotoa Sea. Pea ko e tali ki ai Sea. ‘Oku ma’u kotoa p ia ‘e he *Pacific Games Council* p ko e *PGC*, pea mo hono fo’i sino fakalao ‘e taha ‘oku toe ui p ia ko e *Pacific Games Association* p ko e *PGA*. ‘A ia ‘oku ‘i ai honau ivi, honau va’a ‘oku tu’u ‘i Tonga ni, pea ‘oku ‘iloa ia ko e *TASANOC*.

‘Eiki Sea, teu toe ‘ai p ke mahino ange ko e ngaahi sino ‘oku ou lave atu ki ai, ko e ngaahi Kautaha S poti ia ‘oku ‘iloa ‘i Tonga ni mo mamani ko ‘enau pisinisi ko e S poti p ko e *Pacific Games*, ko ‘enau *product* ia ki he ‘enau pisinisi Sea. Pea ‘oku ma’u ‘enau pa’anga mo e mo’ui mei ai, pea ko e taumu’a ‘enau pisinisi ko eni, ke ma’u ha’anau tupu ‘oku laulau miliona Sea, pea ko ‘enau taumu’a ia Sea, pea ‘oku ha p ia ‘i he peesi 1 ‘o e Aleapau, kupu (a).

‘Eiki Sea, mo Hou’eiki. ‘Oku ‘ikai ke kau ‘a e kakai’o e fonua p ko e Pule’anga Tongá.’i ha tupu p pa’anga ‘e taha ‘e ma’u mei he matap , p ko ha kau *Sponsor*, p ko hono fakatau atu ‘a e ngaahi totonu ki hono fakamafola ‘a e S poti ‘i mamani, he ‘e lau miliona ‘a e pa’anga ia ‘oku ma’u mei ai. Ka ko e pangó, ‘a e Aleapau ko eni Sea, ‘oku pehe ni. ‘Oku nau ma’u mo ‘enau *prodct* p ko ‘enau koloa ‘o tu’uaki mai ko e S poti p ko e *Pacific Games* 2019, ‘o alea mo e Pule’anga Tonga ke nau *host*. Pea nau fa’u mo e Aleapau ki ai pea fokotu’u ai ko e fatongia ia ‘o e Pule’anga Tonga mo hono kakai, ko hono fakapa’anga kotoa ‘a e ngaahi me’a kotoa p Sea, ‘o kau heni ‘a e *facilities* ke langa, totongi ‘a e vahe ‘o ‘enau kaung ué ‘oku nau tokanga’i ‘a e va’a ‘i Tonga ni. ‘A ia ko e *OC* ia p ko e *Organising Committee*. Peh ki he ngaahi mala’e va’inga, peh ki he pa’anga ‘e 46 miliona ke fakalele ‘aki ‘a e S poti ‘i he uike ‘e ua ‘e fai mai ai ki Tonga ni Sea.

Pea kau ai pea mo e totongi kakato ‘a e v henga mon ‘ia, nofo’anga, me’atokoni mo e me’alele ‘i he uike ‘e ua tenau ‘i Tonga ni ai, ki he kau ‘ofisiale kotoa p ‘a e *Pacific Games Council*, pea ‘oku fakafuofua ia Sea, ‘e a’u ki he 70miliona ‘Amelika. Pea ko e pa’anga kotoa ko eni Sea, ‘oku fiema’u ia ‘e he tokotaha ‘oku ‘a’ana ‘a e pisinisi ki he kakai ‘o e fonua pea mo e Pule’anga Tonga, ke nau totongi kotoa ‘a e teau tupu ki he 300miliona ko eni mei honau kató, kae ‘ikai ke nau totongi ia ‘enautolu ha me’a ‘e taha Sea.

‘Eiki Sea, ‘oku ou feinga ke mahino ‘a e poini ko eni kae lava ke ‘oatu ‘eku fokotu’utu’u ki he solova...

<004>

Taimi: 1135-1140

‘Akosita Lavulavu: ...ki he anga hono solova ‘a e me’a ko eni Sea. ‘A ia ko hono ‘ai ke to e mahino angé Sea ko e *Pacific Games Council*, ko e pisinisi ia ‘anautolu, pea ko e pa’anga pea mo e tupu ko kinautolu pea mo e *TASANOC* ‘i Tonga ni te nau vaeua ‘a e tupu ko ení, kae hala p ‘a e si’i Pule’anga ia ‘o Tonga pea mo e kakai ‘o e fonua Sea. ‘A ia ‘oku ‘asi ia ‘i he kupu 31 ‘o e peesi 27 ‘o e aleapau kupu 1.119 ‘oku peh hono fakalea. “Kuo pau ke fakapapau’i ‘e he K miti Fokotu’utu’u ‘a Tonga p ko e *Organizing Committee*, ko e pa’anga mo e koloa kotoa p pe toenga mei hono ‘osi fakakakato ‘a e ngaahi fatongia fakapa’anga ‘o fakatatau mo e ngaahi tu’utu’uni ‘a e *PGC, Pacific Game Council*, ‘o hang ko ene h ‘i he ngaahi *document* pea ‘e vahevahe atu ia ‘o ‘oatu ‘o anga peh ni.

‘Oku hoa feng ue ‘aki ‘a e K miti Fokotu’utu’u, *Organizing Committee*, pea mo e *Pacific Games Association*, pea na tali ui kakato ki he *Pacific Games Council*, p seti ‘e 100, ‘a ia ‘oku h ia Sea ‘i he peesi ‘uluaki konga (*d*) ‘o e aleapau. ‘Ikai ko ia p Sea kapau te mou me’a hifo p ki he fo’i lao ko eni pea mo e aleapau, ne ‘osi fai ‘a e fakamo’oni ‘i he 2012 ‘o m tu’aki fakapalataha ‘aupito ia Sea, ‘oku ...pea ‘oku t p ‘a e fakamamafa ia ki he ‘enau lelei p ‘anautolu Sea, ‘oku ‘ikai fai mai ha sio ia ko e h ‘a e kovi mo e nunu’a kovi ‘e hoko ki he kakai ‘o e fonua Sea. Pea ‘oku mole leva heni ‘a e pule lelei, vahevahe tatau mo e vahevahe taau Sea, pea ‘ikai ke malava ‘e he aleapau ko eni ‘o fakapapau’i mai ‘a e *running cost* p ‘e fiha Sea, he ‘oku a’u mai eni ki he m meniti ko eni Sea ‘oku te’eki ai ke lava ha taha ke ne talamai Sea. Pea ko hono fakatu’ut maki ia he kuo pau ke liunga tolu ‘a e fakamolé ‘i he me’a kotoa p he kuo fu’u panaki mo ofi ‘aupito ‘a e 2019 Sea.

‘Eiki Sea mo Hou’eiki pea ‘i he ‘ene peh leva ‘oku ou tali ‘e au ia Sea...

Dr. ‘Aisake Eke: Sea ke u ki’i fakatonutonu ange p mu’a ‘a e ki’i k taki p ki’i

Sea K miti Kakato: Ko e h ‘a e fakatonutonu ...

Fakatonutonu ki he peh ‘ikai ha fika ki he fakafuofua ‘o e sipoti

Dr. ‘Aisake Eke: Fakatonutonu p ‘o peh ‘oku ‘ikai ha taha ia te ne hanga ‘o ‘omai ha fika fel ve’i mo hono fakalele ko sipoti, na’e fai ‘a e fakahoha’a ‘a e motu’a ni ‘i he pea mo e kau fakahoha’a ko e fika ko ena ‘oku nau ‘omai fe’unga mo e 38 miliona pea ...

Sea K miti Kakato: Ko e fika ia ...

Dr. ‘Aisake Eke: ...’a ia ko ‘oku fai ko ‘i he uike ko ‘e ua ko he...k toa p ia, talu p mei he kamata ‘a ia ‘oku kau ai mo ‘enau fakamole ‘anautolu, ‘a ia na’e 46 pea ‘alu hifo ‘o 38, ‘a ia ko ‘enau fakamole, ko e ‘ai p ‘e au ki he fika ko ‘oku peh ‘oku te’eki ai ha taha te ne ‘omai. Pea ko e uá p ko e ngaahi fakamole ko pa’anga ko eni ‘oku ne me’a mai ‘aki ko ia ‘oku ‘omai ‘o totongi ‘aki ko ... na’a nau peh ‘enautolu 34 mei he 38 ko eni ma’u ia mei he ngaahi pa’anga

ko 'o totongi 'aki, 'ikai ke to e totongi 'e he Pule'angá ia ha me'a. 'A ia ko e fakatonutonu ia Sea ki he me'a ko eni.

Sea K miti Kakato: 'E Fakafofonga ko e fakamatala malanga 'a e Fakafofonga 16, 'oku malanga mai 'i he Lao 'o e Sipoti 2013.

'Aisake Eke: Ko e fakatonutonu 'e au 'a e fo'i fika ko ko 'ene peh ko 'oku 'ikai ke 'i ai ha fika 'e 'omai.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea ka u fakatonutonu p Fakafofonga

Sea K miti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisit Mo'ui.

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea ki'i fakatonutonu p 'a e Fakafofonga Tongatapu 5. Sea ko 'eku ki'i fakatonutonu p 'aku ia ko e 'uhinga ko 'oatu 'oku 'ikai ke 'i ai ha fika pau, te'eki ai ke 'i ai ha fo'i fika pau ia 'e tuhu'i, ko e fika ko 'oku 'omai feliuliuaki p , 46, 38, 'ikai ke 'ilo ia p 'e to e hoko mai p 'e fiha. Ko e ki'i tokoní p ia Sea.

Dr. 'Aisake Eke: 'Oku 'ikai ke u tali 'a e fakatonutonu Sea. 'Oku 'ikai ke tonu ia.

Sea K miti Kakato: Sai, mo me'a l ua ki lalo ...

Dr. 'Aisake Eke: 'Ai 'eku fakatonutonú Sea ko e peh 'oku 'ikai ke 'i ai ha fika. M l Sea, 'ai p 'e au ke tonu p 'etau lekooti Sea.

Sea K miti Kakato: Na'e 46 'asi mai pea holo...

Dr. 'Aisake Eke: ...'osi fakahoha'a atu 'oku 'alu hifo 'o 38, 'a ia ko e fika ia ko kuo 'osi 'omai.

Sea K miti Kakato: 'A sai ia.

Dr. 'Aisake Eke: 'A ia ko 'eku lave ko ki ai ko 'eku lave p ki ai ko e fiká ia k ko e palopalema ko e 'ikai ke fai ha talanoa fakataha, ko e h 'a e tefito'i fatongia. Ko e palopalema ia Sea. M l .

Sea K miti Kakato: Me'a mai Fakafofonga 16.

Fokotu'u ke to e fai ha aleapau fo'ou kae kaniseli aleapau motu'a fekau'aki mo e sipoti

'Akosita Lavulavu: 'A ia Sea hoko atu p 'i he 'ene peh leva 'oku ou tali 'e au ia 'a e tohi tangi ko eni Sea, pea 'oku ou loto au ia Sea ke *host* mai 'a e sipoti 'o e 2019 ki Tonga ni, k 'i he taimi tatau Sea 'oku ou 'oatu mo 'eku fokotu'u atu ki he Fale Alea pea mo e Pule'angá ke peh ni. Ke to e fai ha aleapau fo'ou pea kaniseli 'a e aleapau motu'a Sea, ke fakah ki he *Pacific Games Council* pea mo e *Pacific Games Association* pea mo e *TASANOC* ke nau 'omai ha fo'i pa'anga 'oku fe'unga mo hono lahi mo e pa'anga 'e 200 miliona ki he Pule'anga Tonga mo e Fale Alea ke fakapa'anga k toa'aki 'a e sipoti ...

Taimi: 1140-1145

‘Akosita Lavulavu : ... Sipoti e 2019, Sea. Pea ko e ngaahi fakamole k toa ko ení, Sea, ke nau fua ia ‘enautolu, Sea, ‘o ‘ikai kau ai e kakai ia e fonuá. Pea ‘e pehe ni leva ‘a e *facilities*, hili hono langá, Sea, foaki k toa atu e ngaahi *facilities* ke *ownership* ia ‘e he *Pacific Games Council*, pea mo e *TASANOC*, ka ko e kekelelé, Sea, feitu’u ‘e tu’u ai ko e fatongia ia ‘o e Pule’angá, Sea, mo kitautolu, pea ko e koloa p ia ‘a e Pule’angá. ‘A e kekelelé, Sea, ‘a ia ‘e tuku atu ‘etautolu ia ‘a e ngaahi *facilities* mo hono tauhí, to e fai p mo ia ‘enautolu, Sea.

Tui ‘ikai taau ke fua kakai fonua e mafasia e kakai ‘o e fonua

Pea ka faifaiange, Sea, kuo ‘osi e Sipotí, ‘oku ‘i ai ha ki’i toenga mei he pa’anga ko eni e 200 milioná, Sea, na’a nau ‘omaí, pea fakafoki kakato leva ia, Sea, ‘a e toenga pa’angá kia kinautolu, ‘a e *Pacific Games Council*. He ‘oku ‘ikai ke u tui au ia, Sea, ‘oku totonu ke mafasia e kakai ‘o e fonuá, mo e Pule’angá, hono fua ‘a e ngaahi fakamole ‘a e kautaha taautaha mei tu’a ko ení, Sea. Pea to e kovi ange, Sea, ko ‘enau ma’u ‘e kinautolu ia ‘a e tupu ‘o e pa’anga ‘e ma’u mei he Sipoti ko ení, Sea.

‘Oku ou manatu, Sea, ki he lea ‘a e ki’i motu’a e taha mei Leim tu’a, Sea. ‘Oku ‘ilo’i p ia ‘i Tonga ni k toa, Sea, e tangata’eiki ko ení. Ko e lea ‘a e motu’a ko ení, he ko e ki’i motu’a ko ení, Sea, na’a ne fakataú k toa e tangai p nati ko eni ‘i m ketí, Sea. Pea ‘oku ke mea’i ‘a e tangata’eiki ko ení. Pea ko e ki’i motu’a tatau p eni, Sea, ko ia na’a ne t e fu’u pauni ‘e 6, ‘o ‘iloa ai a Leim tu’a ko Leim tu’a pauni e 6. Pea ko ‘ene leá, Sea, ‘oku pehe ni. “Kau me’a, ko e me’a eni ‘oku ui ko e ng ue ‘i *BP*, kae vahe ‘i Molisi. Na’e ‘uhinga ia, Sea, he na’e 2 p ‘i Vava’u ‘a e ongo koloa lalahi ko iá, ko e *BP* p pea mo Molisi. Pea na’e lahi e kakai ia na’a nau ng ue ‘i *BP* kae ia ‘o ‘eke vahe ki Molisi, Sea. Pea ko hono ‘uhingá ia, Sea. Pea ‘oku ou tui, Sea, ‘oku ‘ikai ke to e kehe ia mei he me’a ko eni ‘oku hokó, ko e fai ‘etautolu e fakamolé, mo hono fakapa’anga e Sipoti, ‘o e 2019, ka nau t naki, mo ma’u k toa ‘enautolu ia, Sea, ‘a e pa’angá, ka tau hala kitautolu ia, Sea.

Monomono Lao Sipoti 2019 ke kaniseli aleapau mo e Kosilio Sipoti Pasifiki

‘Eiki Sea, mo Hou’eiki, ‘i he’ene peh leva, ‘oku ou faka’osi atu, ‘aki ha’aku ‘oatu ha *way forward* ke malava ke tau tali ai ‘a e ngaahi liliu ko ení, Sea, ko e ‘uhingá p ka tau lava ‘o ki’i *host* p ‘a e Sipotí he 2019. Ko e ngaahi me’á, leva eni, Sea. Ko ‘etau monomono e Lao Sipoti 2019, ke fai kotoa hono fakapa’anga e Sipoti 2019 ‘e he *Pacific Games Council*, pea mo e *TASANOC*, ‘o ‘ikai kau e kakai e fonuá, mo e Pule’angá Tonga, Sea. Ke kaniseli ‘a e aleapau, na’e fai hono fakamo’oni ‘i he ‘aho 19 ‘o ‘Okatopa, 2012, ‘i he vaha’a ‘o e Pule’anga Tongá, mo e *Pacific Games Council*, pea mo e *TASANOC*, kae tuku k toa ‘a e *Pacific Games* ke fakapa’anga mo fakalele ia ‘enautolu ‘o ‘ikai ke to e kau atu ai ‘a e Pule’angá, Sea. Ka ko e me’a p ‘e kau atu ai ‘a e Pule’angá, Sea, ko ‘enau kumi ha kekelele, ke langa ai ‘enau ngaahi *facilities*, ke fakahoko ai e Sipoti ‘a e 2019.

‘Eiki Sea, mo Hou’eiki, ‘oku ‘oatu ‘eku fakahoha’ a ko eni, ‘Eiki Sea, he ‘oku malava p ia ke fakahoko. Pea te u ‘oatu p , Sea, ‘a e ngaahi aleapau ko eni.

Sea K miti Kakato : Fakam ’opo’opo mai, Fakafofonga.

‘Akosita Lavulavu : Pea peh mo e ngaahi kupu mei he Konisit toné, pea mo e *charter* a e *Pacific Games Council*. Pea ‘oku pehe ni. ‘Oku ‘osi faka’at mai p ia ‘e he kupu 34, 1.124, Sea, ‘i he taimi ‘e kaniseli ai ‘a e aleapau ko eni. ‘Oku to e ‘asi p ‘i he kupu 38, 1.138, mo e 1.139, *Dispute Resolution*, pe ko e anga hono solova ha fa’ahinga t kehekehe, Sea. Pe ko ha feta’efiem lie’aki he ongo faha’í, faha’i ‘atautolu, Pule’angá, pea peh ki he faha’i ‘a e *Pacific Games Council*. Pea ‘oku to e ‘asi p ‘i he *article 28*, peesi 24 he Konisit toné, mo e *charter* ‘o e *Pacific Games Council*. ‘I he ongo kupu ko eni, ‘i he aleapaú, ‘oku mahino mai heni, Sea. ‘Oku ‘i ai ‘etau totonu ke tau ‘oatu ha’atau to e fokotu’u mo ha to e fiema’u kiate kinautolu, ‘i ha me’a ‘oku tau sio mo vakai ki ai ‘o fel ve’i mo e konituleki na’e fakamo’oni ki aí, ‘oku kei malava p , Sea, ke ‘oatu ha’atau fokotu’u. Pea kapau te nau tali ia, Sea, pea tau k taki kae hoko atu p mu’a hono *host* e Sipoti 2019, ‘i Tonga ni, ‘i he ‘uhinga Sea, ‘e ‘ikai mole, ‘e ‘ikai ha mole ‘e taha he kakai ‘o e fonuá, pea mo e Pule’angá.

<006>

Taimi: 1145-1150

‘Akosita Lavulavu: ... Tonga Sea, ‘oku ‘uhinga ‘eku fokotu’u atu Sea ke kei hoko atu p ‘a hono fakahoko mai ‘o e Sipoti 2019 ki Tonga ni Sea.

Sea K miti Kakato: Fakafofonga

‘Akosita Lavulavu: Miniti p ‘e taha Sea fakamolemole

Sea K miti Kakato: ‘Io fakam ’opo’opo mai.

‘Akosita Lavulavu: Pea i he *conditions* te mau tali lelei ‘a e ngaahi fokotu’u fakakaukau ‘oku ou ‘oatu. ‘Eiki Sea ko e ngaahi makatu’unga tefito ‘oku ou fokotu’u atu ke solova’aki ‘etau t kehekehe ko eni ‘oku fai Sea. ‘Oku ou tui Sea te nau ‘omai ‘a e melino mo e fe’ofa’ofa kiate kitautolu mo e kakai mo e Hou’eiki fakalukufua Sea m l e ma’u faingam lie.

Sea K miti Kakato: Me’a mai e ‘Eiki Pal mia

Tali Pule’anga fekau’aki mo e fokotu’u Fakafofonga Kakai Vava’u 16

‘Eiki Pal mia: Tapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea kae ‘uma’ ‘a e toenga ‘o e Hou’eiki, ‘oku ou fakam l ‘aupito ki he Fakafofonga ko eni he v henga 15 hono ‘omai ‘a e fakakaukau m lie ‘oku tau fanongo ki ai pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi mo’oni ai ‘oku loloto k ko e fokotu’u atu ‘a e motu’a ni, ‘oku ou tui p ‘oku faingata’a ke tau hanga ‘o to e fakatonutonu to e fai ha fakatonutonu he fo’i vaha’a taimi ko eni ki ‘apongipongi he ko ‘apongipongi ko e p ‘apongipongi ‘oku fai ‘a e fakaafe ‘a e Pule’anga ‘Aositel lia ‘ikai ke u tui te tau lava ‘o hoko atu he p ‘apongipongi, ‘a ia ‘oku toe p ‘a e toenga ‘aho ni mo ‘ap mo ‘apongipongi pea ‘osi, ko ia ‘oku ou faka’apa’apa lahi

ki he fokotu'u ko ení ke fai ha fakatonutonu ke tau to e foki 'o to e alealea fo'ou 'ikai ke u tui 'e malava ke to e fai ha alealea fo'ou he vaha'a taimi ko ení k ko e me'a ko eni ki he fokotu'u 'oku 'omai 'oku ou fanongo ki ai pea 'oku m lie 'aupito 'aupito 'a e fokotu'ú, k ko e anga ko 'a e fakakaukau 'a e motu'a ni pea mo e t pile 'a e Pule'angá 'oku ou tui p 'ikai ke lava ke tau to e foki 'o to e fai ha to e talanoa fo'ou ke fai ha to e ke tau to e alea'i 'a e fokotu'u ko eni pea fai mo hano tali, 'ikai ke u tui 'e malava ia ke fakahoko ki he vaha'a taimi ko iá. Ko ia 'oku ou kole p ki he Fakafofonga ke fakamolemole m lie 'aupito 'aupito 'a e fokotu'ú, pea ko hono mahu'inga 'oku tau faka'apa'apa k toa p ki ai, k koe'uh p ko e taimí. Ko ia 'oku ou fokotu'u atu fai'iteliha p 'a e Fakafofonga k 'oku ne peh ke fakafoki 'ene fokotu'u k tau p loti, 'ikai ke to e 'i ai ha me'a fo'ou ia 'e 'oatu he t pile ko eni, 'oku 'osi 'oatu kakato 'a 'emau ngaahi 'uhinga 'amautolu pea 'oku mau fiem lie, mau fakaongoongo atu Sea ko e h ha'o tu'utu'uni...

Sea K miti Kakato: M 1 , me'a mai Fakafofonga Niua, 17

Fe'ao Vakati : Sea tapu p pea mo e Feitu'u na, tapu atu ki he Hou'eiki M mipa e K miti Kakato, Sea kae fai p ha'aku ki'i fakahoha'a nounou Sea pea 'oku fakam l atu p ki he Feitu'u na he ma'u taimi, pea ki mui ia Sea 'oku ou faka'amu p ke mea'i p he Hou'eiki M mipa e K miti Kakato peh ki he 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Pule'angá, fakahoha'a tau'at ina p 'Eiki Sea ko e 'uhinga p 'a e fokoutua hake 'a e motu'a ni Sea, ko e motu'a ni foki na'e fakamo'oni mai ki he Tohi Tangi ko 'a Kolomotu'á, pea 'ikai ke 'i ai ha 'uhinga 'e taha Sea, 'uhinga p ko e pou pou 'ata'at p ki he sipotí. Lave'i p 'a e tali kuo fai mai mei he Taumu'a Sea tuku p mu'a Sea ke mau kaung k atu p 'a e fanga ki'i veka na'a 'ohovale p kuo t ha 'uha, 'ikai ke ngata ai Sea hang ko e fa'a fakahua mo e fakahoha'a fekau 10 p foki 'oku tohi'i pea 'oku tohi he maka 'o tu'uma'u pea tu'uloa, tu'u ko eni 'oku kei 'i ai p 'a e matap ia pea mea'i p he Hou'eiki Sea.

Ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni ia Sea he 'ikai ke u to e lave au ki he ngaahi lelei ki he sipoti kuo 'osi mahino e tali ia mei taumu'á. Kae sio p mu'a mei he tafa'aki 'e taha ki hono kaniseli ko eni 'o e sipoti 'Eiki Sea. K ki mui ia 'oku ou pou pou lahi p au ki he Fakafofonga Vava'u 16 Sea hang ko e ki'i motu'a ko eni na'e me'a ki ai, ko e t naki atu p na'e 'i ai foki mahalo ko e ki'i motu'a tatau p Sea na'e fai 'ene kai 'asikilimi ko pea tala ko 'oku vela 'a e 'asikilimí, pea to e 'alu 'o fakafoki e kouni tala ko e fakafoki atu 'enau ipu mahalo ko e ki'i motu'a tatau p 'oku me'a mai ko .

Sea lave'i p ngaahi 'uhinga 'oku 'omai ko e 'uhinga ke kaniseli'aki e sipotí Sea pea hang ko e me'a'aki na'e peh 'oku 'ikai ke 'i ai ha pa'anga, peh ko e 'uhinga ko e holomui 'a Papua pea ko u tui te tau toki a'u tautolu ki he Patiseti 'a efiafi p ko 'apongipongi ke fai ha sio ki ai, k he 'ikai ke u to e lave ki ai Sea k 'e Sea na'e lahi 'a e si'i ngaahi pisinisi na'e teuteu ki he sipoti 'i he fakanofo'anga pea mo e fefolau'aki pea 'oku mahino p Sea kapau 'e hoko 'e a'u ki he kau ngoue mo e kau toutai nau mei mon 'ia lahi ma'u monu'ia 'i he ...

<007>

Taimi: 1150-1155

Fe'ao Vakati : .. katoanga ko ení kapau na'e fakahoko, ka 'i he tu'unga ko ení Sea. Ko e *facilities* pea mo e ngaahi naunau mo e ngaahi mala'e va'inga...

'Eiki Pal mia : Fakatonutonu atu Sea..

Sea K miti Kakato : Fakatonutonu. Ko e h hō'o fakatonutonú 'Eiki Pal mia?

Fakamahino Pal mia neongo ai ha me'a 'ikai p liliu tu'utu'uni Pule'anga ki he sipoti

'Eiki Pal mia : Ko u faka'apa'apa atu ko 'eku fakatonutonú, ko e poini ko ení na'e 'osi 'ohake, 'a e lelei ko 'uhingá na'e tu'uaki mai 'e sai, 'e lelei ki he kau pisinisi. Na'e 'osi 'ohake 'a e me'á, ka ko 'eku kole atú, Ko e h hōno fuoloa 'a e me'a ko ení, he 'ikai p ke to e liliu 'a e me'a ko eni 'oku fai 'e he Pule'angá, ka tau hoko atu p mu'a, ka ko 'eku kole p 'a'aku ia na'e 'osi 'ohake 'a e poini ia ko eni.

Tokanga ki he to e mole \$ Tonga ni he totongi atu ki he fonua fai ai sipoti 2019

Fe'ao Vakati : 'Eiki Sea 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu eni Sea. Sea mo e ngaahi fiema'u vivili na'e 'omai Sea. Tanu e hala Pule'anga mo e h fua Sea. Kapau 'e fakahoko 'a e Sipotí, 'e teuteu'í 'a e funga 'o e fonuá, ke talitali'aki 'a e ' me'a ko eni. Kau ai 'a e tanu 'o e ngaahi hala Pule'angá, mo e h fua Sea. 'E 'ikai ke u to e lave Sea, hang ko e me'a ko ena na'a ku fakakaukau ko ki ai. Ka na'e 'ohake foki he 'aho 'aneafí Sea hang ko e fakat t ko eni 'o e ngaahi fonua 'oku nau holomui. 'Oku ou tui ko e fakat t nounou pea mo ofi taha p kiate kitautolú, 'a e ngaahi fonua Pasifiki kuo nau hanga 'o *host p* talitali 'a e ngaahi Sipoti *Mini Games* pea mo e Sipoti lahi, te'eki ke 'i ai ha fonua ia 'e mole, te'eki ke 'i ai ha fonua ia 'e l unga Sea, fonua 'e 22 ko eni he Pasifiki. Sea, ko e me'a ko ia 'oku ou fie fakahoha'a atu ki ai Sea, 'i he'ene tu'u ko ia he taimi ní Sea 'oku mahino p 'oku mea'i p 'e he Pal miá, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Pule'anga. Ko e tu'u ko ení Sea, 'e 'i ai foki 'etau ki'i lukuluku 'atautolu ki he fonua ko ia te ne hanga 'o *host* 'a e Sipoti hoko. 'Oku ou tui 'oku mea'i p ia 'e he 'Eiki Pal mia. 'Oku ou tui p mahalo 'oku mateuteu p ke tau fakamole, poupu'i mo tokoni'i 'a e fonua ko eni te ne hanga 'o *host* 'a e Sipotí, hoko ko eni he'enu kaniseli pea mei Tonga ni. 'Oku 'i ai 'a e tui 'e Sea, kapau te tau fakamoleki 'e tautolu 'a e s niti ko iá 'i Tonga ni, ka ko te tau tokoni kitautolu 'o poupu'aki 'a e ngaahi fonua kehe.

'Eiki Minisit Polisi: Ki'i fakatonutonu p Sea.

Sea K miti Kakato: Fakatonutonu Minisit Polisi.

Fakatonutonu 'ikai ha \$ 'a Tonga 'e to e totongi atu ki ha fonua

'Eiki Minisit Polisi : 'Eiki Sea ko e poini ko ení na'e toutou 'ohake he Kapinetí, pea na'e ui 'a e Fale'i fakalao 'o 'omai, 'oku 'ikai ke mo'oni 'a e poini ia ko iá Sea. Ko e pa'anga ko ia 'e totongi 'e Tonga ní ko e *subscription fee* kuo pau p ia ke totongi ia he ta'u kotoa p . 'Oku 'ikai ke tau to e mo'ua kitautolu ia ki ha fonua kehe Sea. Ko e fakatonutonú ia Sea.

Sea K miti Kakato : Ko e talí ia.

Fe'ao Vakati : Sea, tuku p... mu'a Sea he te tau toki.. Ko 'etau fononga p... ko eni he te tau a'u p... ki ai Sea. Ko e taha Sea, ko e tu'u ko eni hang... ko e 'omai ko eni he Patiseti Sea, 'oku 'ikai foki ke liliu e fika ia. 'Oku liliu p... 'a e hingoa pea mei he *Pacific Games* ki he *Sports Development* Sea. 'Oku 'i ai p... 'a e fakakaukau he motu'a ni Sea, p... na'a fehu'ia 'e he ngaahi kupu ng... ue ko ia 'oku tau feng... ue'aki, 'e he ngaahi Va'a ng... ue ko ia 'oku tau feng... ue'aki 'o tokonia kitautolu, 'a e liliu holo ko... 'a e ngaahi s... niti 'oku 'omai, pea mo hono ngaahi taumu'a 'o toe 'ave ki he ngaahi feitu'u kehe, pea fakahinga mo e ngaahi tafa'aki kehe. Pe 'e fehu'ia ai 'a e falala'anga 'a e ngaahi ng... ue pea mo e ngaahi pa'anga ko ia 'oku 'omai ko... ke tokoni mai ko e ki Tonga ni. Ko e me'a p... 'oku hoha'a lahi ki ai 'a e motu'a ni 'Eiki Sea, kau ai pea mo e taha 'o e ngaahi fakahoha'a mo e feme'a'aki Sea ko e *maintenance* tokua 'e fu'u lahi. 'Oku mo'oni p... ia Sea, ka ko e langa ko... 'o e '... ngaahi me'a peheni 'oku 'i ai foki 'a e *factor* 'e 3, 'e pau ke tau fakakaukau' i 'aki 'a e ngaahi ng... ue ko eni.

'Uluaki te tau hanga p... 'o fakalelei' i 'a e ngaahi mala'e mo e ngaahi fale sipoti lolotonga, pea tukuatu ki he ngaahi kalapu p... ko e ngaahi kautaha Sipoti, ke nau hanga 'o hoko atu hono fakalele, pea 'ikai to e mole leva 'a e Pule'anga ki ai. Pau ke fehu'ia Sea, p... 'oku lelei faka'ekon mika ke ma'u ha s... niti mei ai, pea tau langa leva. Ko hono tolu Sea, ke tau vakai ki hono tafa'aki fakas... siale'e, p... 'e 'oanga ki he *community* pea mo e fonua, pea peh... ki he ngaahi fakataha fakas... siale'e, hang... ko e *reunion* mo e ngaahi '... me'a peh... . 'A ia 'oku ou tui Sea ki he tafa'aki ko eni ko... ki he *maintenance* Sea, 'oku 'ikai ke u tui au ia ko ha fu'u 'uhinga mahu'inga ia pea mo loloto ke kaniseli ai 'etau Sipoti.

Hoko sipoti ke fakatahataha'i e fonua

Ko e faka'osi p... Sea 'eku fakahoha'a nounou, 'a e me'a ne u lave ki ai 'anenai Sea, 'a e lave ko ia ki mu'a ko e Sipoti foki Sea 'oku peh... ko e *universal language*. Ko e Lao ko ia 'o e Soká 'oku tatau p... 'i Tonga ni mo ha to e feitu'u 'i m... mani. Ko e Lao 'o e 'Akapulu..

<008>

Taimi: 1155-1200

Fe'ao Vakati : lao ki ha fa'ahinga sipoti tatau p... . Tau lea p... he ngaahi lea tatau. Pea ai 'a e fakakaukau ko... Sea 'oku hanga e sipoti 'o fakatahataha' i e fonua. Sea ko e fakat... t... ofi taha p... kiate kitautolu ko e ngaahi t... pile ko eni 'e tolu he Fale 'Eiki ni Sea, ko e *issue* ko eni ko e fakahoko e sipoti tau kau k... toa tautolu kapau 'e kamata fakahoko. Pau na'e tali ke fakahoko e sipoti, tau kau k... toa 'a e t... pile 'e tolu ko eni pea tau toki hoko leva ki tu'a. Pea ko e peh... p... 'a e fakahoha'a Sea mo e, ko e anga p... e ...

Sea K... miti Kakato: M 1 .

Fe'ao Vakati : 'O e, kei fakatangitangi p... ki he 'Eiki Pal... mia, ko u tui p... au ia 'e fakahoko p... e sipoti ia. Pea kapau 'e 'ikai, fakahoko atu p... he'ema mohe misi ko e faka'amu p... Sea 'e tokoni p... . Sea ko u fakam... l... atu he ma'u taimi, m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 Fakafofonga ‘o Niua, Hou’eiki kuo ta’alo mai ‘etau taimi. Ka ‘oku ou tui kuo tau fe’unga ka tau ‘unu atu ki ha *issue* hang fakatatau mo e me’a, kole ‘a e ‘Eiki Pal mia, p tau p loti e fo’i, ‘a e ‘asenita fika valu 1, 2, 3 faka’angataha, ki mu’a he 12:00.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Sea K miti Kakato: Me’a mai.

Tokanga ke faka’apa’apa’i e ni’ihi ne nau fai mai tohi tangi ki he sipoti

Lord Tu’ilakepa: K taki p Sea. Ko au ‘oku ou fanongo lelei (*h fanga he fakatapu*) ki he me’a na’e me’a mai ‘e he ‘Eiki Pal mia ‘aneafi ke faka’apa’apa’i ‘enau tu’utu’uni ‘Eiki Sea. Pea ‘oku ke me’a ‘Eiki Sea ki he fu’u Tohi Tangi ko eni ko e si’i kakai eni ia ‘o e fonua ‘oku nau Tohi Tangi tautautefito ki he vahe e ‘Eiki Pal mia ‘oku nau, ko u peh p ‘Eiki Sea ke tau paasi atu p mu’a ki he ‘Eiki Pal mia ki ai ke ‘ai ke tau p loti’i fakah e ta’eloto, faka’apa’apa’i mo e si’i ni’ihi ko eni ‘oku nau, ‘osi mahino p e tu’utu’uni, tuku atu, pea ‘osi mahino na’e ‘osi ‘ave p ki he Pule’anga. Ko e me’a ko he’eku ongo’i ‘Eiki Sea ka tau p loti ‘e f f leva ha’atau faka’apa’apa’i e si’i ni’ihi tokolahi ko eni ‘oku nau Tohi Tangi mai ki heni, ka ‘oku ou ‘oatu p e fakakaukau ki he Feitu’u na.

Sea K miti Kakato: M 1 Fakafofonga. Hou’eiki ko e, ko e founa angamaheni p eni ‘o e Fale ni, ‘a e tangi mai ha ni’ihi nau ta’efiem lie pea ‘e alea’i he Fale ni p ko e h e me’a ‘e iku ki ai ‘etau p loti ko e aofangatuku ia. Kalake, tau p loti.

Lord Fusitu’a: Sea k taki ke u ki’i fakahoha’a atu pea toki fai e p loti.

Sea K miti Kakato: Me’a mai.

Tokanga ‘oku ngali fakapalataha ‘a e faitu’utu’uni Sea K miti Kakato

Lord Fusitu’a: Na’e ‘i ai ‘a e fakahoha’a ki he Feitu’u na ‘aneafi ‘Eiki Sea ke fakamalanga’i fakalukufua ‘a e ‘ me’a ko eni pea toki p loti’i fakataha. Pea me’a mai e Feitu’u na ke p loti’i makehekehe ‘a ia kapau ko ho ‘ai ke p loti’i makehekehe, kuo pau ke tuku mai ha faingam lie ia ‘a e Hou’eiki ke nau to e fakamalanga he Tohi Tangi ‘Eiki Sea ‘oku te’eki ke fai ha fakamalanga kapau ‘oku ...

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Fusitu’a: ‘Oku p loti’i makehekehe.

Sea K miti Kakato: M 1 , N pele ...

Lord Fusitu’a: Pea fakamalanga ... ka ‘ikai tapu ange mo e Feitu’u na ‘oku ngali fakapalataha e Feitu’u na ...

Sea K miti Kakato: Ko e liliu ‘oku tatau p mo e ta’au e, ko e me’a ia ‘oku ou faka’apa’apa’i e me’a ko eni ‘a e Sea ‘a e Fale Alea pea ko u tui ‘oku ‘osi tuku atu p he’etau kamata pea ko u tui ko e, tau p loti . Kalake tau p loti. Ko kimoutolu ‘oku loto ke tau tali e ‘asenita 8.1 (.2), (.3) ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea, ‘e Sea ko e ki’i kole atu p mu’a ...

Sea K miti Kakato: Pea ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea. Ko e ki’i fokotu’u atu p kae ‘uh kae toki hoko atu p ho’o p loti.

Sea K miti Kakato: Me’a mai.

Fokotu’u ke p loti’i ke tuku Tohi Tangi ki he Pule’anga

Lord Nuku: Ko ‘eku fokotu’u atu f f mu’a kapau te tau p loti’i ke tuku ki he Pule’anga? Ke tuku ki he Pule’anga ‘a e Tohi Tangi ko ‘eni ‘Eiki Sea? Ko e fokotu’u atu p .

Sea K miti Kakato: Ko e, ko ‘etau fiema’u ke, ke ‘alu ‘etau ng ue ki mu’a he ko u tui to e fai p ha’amou toki Tohi Tangi ‘e taha ki he Pule’anga ka tau hoko atu Hou’eiki, mou fakamolemole ...

Lord Nuku: ‘Ikai ko ‘eku fokotu’u atu p ‘e au ia ka ko eni ‘oku pou pou’i he ko e Tohi Tangi eni ‘a e kakai ‘oku mai ki he Fale pea ko e Tohi Tangi pea ‘oku ‘omai ko e mai ko e kole ki he Pule’anga pea tuku k taki p ke tuku p ki he Pule’anga ke nau ...

Sea K miti Kakato: Ko u tui au ‘e ‘ikai ke to e ‘i ai ha ‘aonga he kuo ‘osi ‘ikai mai e Pule’anga ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ...

Sea K miti Kakato: Pea ko e to e h leva ha to e fokotu’u.

Lord Nuku: Tuku p mu’a ke ...

’Eiki Minisit Lao: Ki’i t naki ...

Sea K miti Kakato: Me’a mai Minisit Lao.

’Eiki Minisit Lao: Ko ‘ene kakato , 5(1) (1) ko e Konisit tone, ko ‘ene kakato eni mei he Fale, mei he Kapineti ki heni. Ko e to e foki ke h ? ‘E to e foki mai p , ko ‘ene kakato eni, fokotu’u atu.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ‘eku fokotu’u atu ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Nuku: Ko e tohi fokotu’u kotoa na’e fai he, ‘i he 2015/2016 na’e kole mai e Pule’anga ke ‘oange ke nau fai ha ng ue ki ai. Pea ko e ‘uhinga ia e tuku atu ko he ko e angamaheni ia e Fale ni.

Sea K miti Kakato: M l N pele.

Lord Nuku: Ke, ke fokotu'u atu, ko 'eku fokotu'u atu pea 'oku poupou, kapau 'oku peh ke p loti'i pea p loti'i mu'a 'eku fokotu'u kae toki...

<009>

Taimi: 1200–1205

Lord Nuku: ..p loti ho'o me'á.

Sea K miti Kakato: Te tau l loa. Ka tau fakanounou fekau'aki mo 'etau taimí.

Lord Nuku: 'Ikai Sea ko e founga ng ue p Falé ko e fokotu'u atu pea kapau 'oku poupou'i pea h ha'o...

Sea K miti Kakato: Sai, 'e Kalake, tau 'uluaki fakahoko e fokotu'u 'a e N pele ko ení, na'e loto mamahi 'ia au ko e peh 'oku 'ikai ke 'oange hano faingam lie. Ko ia 'oku loto ke tali e fokotu'u 'a e Hou'eiki N pele 'Euá ke tau fakafoki e ' me'a ko eni, Tohi Tu'utu'uni 123 ke 'ave ia ki he Pule'angá, fakah mai hiki hake homou nima. Ko ia 'oku loto ki aí, pea fakah 'aki e hiki hake ho nima.

Lord Nuku: Ko 'eku fokotu'ú ke tau tali 'a e Tohi Tangí 'o 'ave ki he Pule'angá ke fai ha ng ue ki ai. M l . Ko e fokotu'u ia na'e 'oatú.

Sea K miti Kakato: Ko e fokotu'u eni ko u lau atu.

Lord Tu'iha'angana: Sea k taki p .

Sea K miti Kakato: Masi'i.

Lord Tu'iha'angana: Tau femahino'aki p . Tapu mo e Feitu'u na tapu mo e, ko e 'uhingá he ko e mo'oni p 'a e fokotu'ú ia he 'oku kehekehe foki eni. Ka ko e 'uhingá ke ke me'a p Sea. Ko e 1, 2, 81, 82, 8.3, ka ko e Tohi Tangí p ia 'oku fai ai e feme'a'akí. Ka ko e 8.1 ia ko e tali ia 'a e Pule'angá. 'A ia he 'ikai ke to e fakafoki atu e tali ia. Ka 'oku mahalo ko e fokotu'u p eni ia fekau'aki mo e Tohi Tangí 'a Kolomotu'á. Ka ko e mo'oni p 'oku ki'i fihí Sea, he ko e Tu'utu'uni Fakataha Tokoní na'e tu'utu'uni mai ki Fale Alea ni pea 'oku to e 'i ai p mo e tu'utu'uni ia ki he Kapinetí, ke me'a ki ai e Kapinetí. 'A ia 'oku 'i ai p tali ia 'a e Kapinetí ki he 8.3 'a ena ko na'e me'a mai e Pal mia 'aneafi te nau toki tali nautolu ki he Fakataha Tokoní. Ka ko e fihí ia Sea ke ke ...

Sea K miti Kakato: M l Hou'eiki.

Lord Tu'iha'angana: P loti'i 'e koe Tohi Tangí he ko e to e, he 'oku kehe ongo 8.1 ia ko e tali ia 'a e Pule'angá he 'ikai ke tau to e fakafoki tautolu e tali 'a e Pule'angá ke ... Pea ko e Tu'utu'uni Fakataha Tokoní ia 'oku 'osi, na'e to e 'i ai p mo e Tu'utu'uni Fakataha Tokoni ia ki

he Kapinetí ke nau feme'a'aki ki ai pea 'oku toki tali p Kapinetí ia ki he Fakataha Tokoní. 'A ia ko e p loti'i p 'e koe 8.2 pea ...

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki N pele kuo mahino ia ka tau 'unu kae...

Lord Tu'iha'angana: Ko ia ko 'eku 'ai p ke tau femahino'aki he 'oku fihí he ko e ' me'a ko ená nau toki lave atu ki ai Sea, fakamahino.

Sea K miti Kakato: 'A ia ko e Tohi Tangi foki ko eni na'e 'omai mei Kolomotu'á na'e 'omai ia ki Fale Alea ni. Ko e Tohi Tangi ko na'e 'omai mei he Tu'í, na'e 'ave ia ki he Tu'í pea 'omai ki Fale Alea ni. 'A ia ko u fakahoko atu Hou'eiki, ke mou 'ofa 'o laum lie lelei kae fai mo tau nga'unu ki mu'a. Ka ko e founga ng ué ke tali e fokotu'u 'a e Hou'eiki ko . Na'a tau fakamali'i e 1, 2, 3, ko eni kuo tau vete. 'E toe, te tau to e 'omai p . Ka ko u tui ko e fakakaukau ko 'oku 'omai ki he motu'a ni, tau 'ai ha me'a ke tau mali pea 'oua to e vete.

Lord Fusitu'a: Sea k taki, ko e ki'i tokoni atu p ki he Feitu'u na. Ko e 8.3 'Eiki Sea, na'e tali mei 'olunga mei Fale Alea 'a e L pooti 'a e K mití, 'a ia 'oku tali ai e kakano ko 'a e tu'utu'uni mei he Fakataha Tokoní, 'a ia ko e tu'utu'uni mei he Fakataha Tokoní ke, h fanga he fakatapú,

Sea K miti Kakato: M l N pele.

Lord Fusitu'a: K taki p .

Sea K miti Kakato: Ke tuku ke fai atu 'eku tu'utu'uní 'a'aku he kuo mahino ki he motu'a ni.

Lord Fusitu'a: K taki mu'a 'Eiki Sea, ki'i miniti p 1. Ko e tu'utu'uni mei he Fakataha Tokoní ke fai ha....

Sea K miti Kakato: Sai tau p loti 'i he fokotu'u ko eni 'a e N pele 'Euá.

Lord Fusitu'a: Ha vakai fakavavevave mo ha feme'a'aki ki ai. 'A ia 'oku te'eki ke tau fakahoko ia 'etautolu 'a e feme'a'aki ko iá 'Eiki Sea. M l .

P loti'i 'o 'ikai tali ke 'ave Tohi Tangi mei he Fakataha Tokoni ki he Pule'anga

Sea K miti Kakato: Si'i. Tau p loti. Ko ia 'oku loto ke 'ave, to e fakafoki ki he Pule'angá e Tohi Tangí, fakah 'aki ia e hiki ho nima ki 'olunga, loto ke 'ave 'a e Tohi Tangí ki he Pule'angá.

Kalake T pile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Aisake Valu Eke, Vili Manuopangai Faka'osiula Hingano, Samiu Kuita Vaipulu, S sefo Fe'aomoeata Vakata, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, Nuku mo 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'ivakan . Sea 'oku loto ki ai e toko 10.

Sea K miti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai loto ki he fokotu'u ko ení, fakah 'aki e hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Ikai ke loto ki ai 'a 'Akosita Havili Lavulavu, 'Eiki Minisit Polisi, 'Eiki Minisit Ako, 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahí, 'Eiki Minisit Fefakatau'akí, 'Eiki Minisit

Mo'uí, 'Eiki Minisit Ngoué, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'angá. 'Ikai ke loto ki ai 'a e toko 13.

Sea K miti Kakato: Sai, lava ia. Hou'eiki, tau fakahoko 'etau p loti 'etau 1, 2, 3. Ko kimoutolu 'oku loto ke tali ení, fakah 'aki e hiki hake homou nima.

Lord Tu'ilakepa: Sea, ko e 'uhinga ki he 1, 2, 3 ko f 1, 2, 3.

Sea K miti Kakato: Masi'i.

Lord Tu'ilakepa: 'Oua te ke fakafisi he ko ho'o ng ue ia.

Sea K miti Kakato: Ko e 8.1, 8.2, 8.3.

Lord Tu'ilakepa: Ko e 8.1 'oku ke me'a mai na'e 'osi me'a atu e 'Eiki N pele ko ko e tali ia 'a e Pule'angá, tuku ia.

Lord Fusitu'a: K taki Sea, ki'i fehangaangai.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ki'i tokoni atu Sea na'a lava 'o ki'i mahino ai.

Sea K miti Kakato: 'Ikai.

'Eiki Tokoni Pal mia: Ko u tui mahalo kapau te tau p loti fakalukufua e 3 pea 'ai p 'o fakatokanga'i.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

<001>

Taimi: 1205-1210

'Eiki Tokoni Pal mia: ... he ko e 'uhinga ko e 'ai p 'o note ko e 'ikai 'ai eni ia ko e tali mo e ta'e tali ko e 'ai p 'o fakatokanga'i. Ko e 'uhinga p ko e ngaahi poini ko na'e 'ohake he N pele fika 'uluaki 'o Ha'apai. He ko e 'uhinga ko e tali ia 'a e Pule'anga fakatokanga'i e tali 'a e Pule'anga. Ko e me'a na'e 'omai mei he *Privy Council* 'o fakatokanga'i. Ko e tohi tangi fakatokanga'i. Ko e ' ng ue eni ia 'oku 'ikai ko e 'uhinga ke tali.

Sea K miti Kakato: M 1 . Ko kimoutolu 'oku loto ke tali eni fakah 'aki ia hiki homou nima ki 'olunga.

Lord Nuku: Sea. Ko e Tohi Tu'utu'uni ko na'e 'omai ko mei he Fakataha Tokoni 'Eiki Sea ...

Sea K miti Kakato: Fakah 'aki ia hiki homou nima ki 'olunga.

Lord Nuku: Mau kole atu ke tuku mai hamau faingam lie ke mau fakahoha'a atu ai.

Sea K miti Kakato: Te ta to e a'u p ki he me'a tatau 'aneafi Hou'eiki.

Lord Nuku: Ko e kole atu eni 'Eiki Sea ke 'omai ha faingam lie.

Sea K miti Kakato: Pea ko eni kuo tau p loti pea tuku mai ke fakahoko e tu'utu'uni e motu'a ni ka tau fiem lie.

Lord Nuku: Sea na'e 'amanaki e motu'a ni ko ho'o p loti'i e valu fitu taha.

Sea K miti Kakato: Ko kimoutolu 'oku loto ke tali 'a e taha poini 'e valu poini taha poini ua poini tolu fakah 'aki hiki homou nima.

Lord Fusitu'a: Sea k taki 'oku f hangahangai ia mo e tu'utu'uni mei Fale Alea. Na'e tu'utu'uni ke fai e f me'a'aki ...

Lord Tu'iha'angana: Sea ko e talaatu p ke ke fakatokanga'i he ka p loti 'o tali ...

Sea K miti Kakato: Ko 'ene 'osi ia.

Lord Tu'iha'angana: 'E tali 'o hikinima 'o m lohi e Pule'anga 'o tali 'e tali leva 'a e Tu'utu'uni Fakataha Tokoni. M hino. Pea ka he'ikai ke tali ka tau p loti tau p loti ko eni 'o ke peh mai taha ua tolu fokotu'u ke tali pea p loti e Pule'anga 'o m lohi 'e tali 'a e Tohi Tangi mei he Fakataha Tokoni.

Sea K miti Kakato: Tuku ke fai 'a e p loti ka tau toki hoko atu he me'a ko ena 'oku ke me'a ki ai. Ko kimoutolu 'oku loto ke tali e tohi tangi pea mo e tali 'a e Pule'anga valu poini taha (8.1) valu poini 'e ua (8.2) valu poini tolu (8.3) fakah 'aki hiki homou nima.

'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule'anga: Sea, Sea k taki ka u ki'i tokoni atu 'Eiki Sea fakamolemole.

'Eiki Tokoni Pal mia: Sea.

Sea K miti Kakato: P 'i me'a mai 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Ngaahi Pisinisi Pule'anga: F f ke tau hanga 'o p loti'i ke tali 'a e Tohi Tali 'a e Pule'anga ke 'oua 'e fai e S poti *effectively* ko e 'ikai ia ke tau tali 'a e ongo tohi tangi ko eni. 'A ia ko 'etau tali 'a e tohi tali 'a e Pule'anga 'o 'ikai ke tali pea 'ikai ke tali 'a e ongo tohi tangi. M l .

Sea K miti Kakato: Ko kimoutolu 'oku mou loto ki he tali e valu poini taha (8.1) hiki hake homou nima ki 'olunga. Tau p loti tahataha p .

Lord Nuku: Sea.

Sea K miti Kakato: Loto ke tali ‘a e valu poini taha.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku tokoni atu Sea ko u peh au na’a tau ‘osi p loti ai ?

Sea K miti Kakato: Ko e valu ko e Fokotu’u tu’utu’uni ia na’e tali ‘aneafi pea ko e tali eni ‘a e Pule’anga valu poini taha.

Lord Nuku: Pea ko e valu poini taha. Sea ko u ...

Sea K miti Kakato: Ko kimoutolu ...

Lord Nuku: Ko u kole atu koe’uhí ko ‘etau taimi he 12 ‘oku ‘osi.

P loti’i ‘o tali 8.1 ‘o e ‘Asenita

Sea K miti Kakato: Ko kimoutolu ‘oku loto ke tali ‘a e tali ‘a e Pule’anga valu poini taha pea hiki homou nima ki ‘olunga.

Kalake T pile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Akosita H vili Lavulavu, ‘Eiki Minisit Polisi, ‘Eiki Minisit Ako, ‘Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi, ‘Eiki Minisit F fakatau’aki, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ng ue, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit ‘o e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga. Loto ki ai e toko 13.

Sea K miti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakah mai ia.

Kalake T pile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Aisake Eke, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe’aomoetaa Vakata, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Nuku, ‘Eiki Tu’ilakepa.

Sea K miti Kakato: M l .

Kalake T pile: ‘Eiki N pele Tu’ivakan . ‘Ikai ke loto ki ai toko 10.

P loti’i ‘o tali 8.2 ‘o e ‘asenita

Sea K miti Kakato: Ko ‘etau hoko mai eni ki he valu poini ‘e ua valu poini tolu.

Lord Tu’ilakepa: Sea tau m l l he ‘oku ‘osi m hino p ‘e tali.

Sea K miti Kakato: Ko kimoutolu ‘oku ...

Lord Tu’ilakepa: Mo e fakapiko ... lolotonga ...

Sea K miti Kakato: Loto ke tali eni fakah ‘aki hiki homou nima ki ‘olunga.

Lord Tu’ilakepa: ... ta’efaka-Konisit tone e me’a ko eni kuo ‘osi e taimi.

Sea K miti Kakato: Valu poini ‘e taha valu poini ‘e ua valu poini tolu.

Lord Tu’ilakepa: Ifi p fakamaau ka ke kei va’inga p .

Kalake T pile: Loto ki ai ‘a ‘Aisake Valu Eke, Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano, S miu Kuita Vaipulu, S sefo Fe’aomoeata Vakata, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Nuku, ‘Eiki Tu’ilakepa, ‘Eiki N pele Tu’ivakan . Loto ki ai e toko 10.

Sea K miti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai fakah mai ia.

Kalake T pile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Akosita H vili Lavulavu, ‘Eiki Minisit Polisi, ‘Eiki Minisit Ako, ‘Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi, ‘Eiki Minisit F fakatau’aki, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ng ue, ‘Eiki Tokoni Pal mia, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Pal mia, ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit ‘o e Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 13.

Sea K miti Kakato: Hou’eiki fakam l atu e lava ‘etau p loti tau liliu ‘o Fale Alea.

(Na’e liliu ‘o **Fale Alea.**)

‘Eiki Sea: Hou’eiki m l ‘aupito e f me’a’aki tau toki hoko atu he ua ‘aho’at . M l .

(Na’e t loi e Falé ki he ua ho’at .)

<002>

Taimi: 1400-1405

S tini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Tapu pea mo e ‘Eiki Pal miá kae ‘uma’ e Fakataha Tokoní, ‘a e Kapinetí. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga N pele e Fonuá, kae ‘uma’ e kau Fakafofonga e Kakaí. M l mu’a e laum lie e Hou’eiki Fale Aleá ki he ho’at ko ení, koe’uhí pe ke hoko atu ‘etau ng ué. Kae tuku pe mu’a ki he Sea e K miti Kakató ke l pooti mai e ng ue kuo lavá. M l .

Veivosá Taka: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea e Fale Aleá, tapu pea mo e Hou’eiki e Falé. ‘Eiki Sea, l pooti atu e ng ue kuo lava ‘e he K miti Kakató, ko e L pooti ‘Asenita 8.4 ‘Ikai ke tali Fokotu’u Tu’utu’uní, 8.1 na’e tali ia. Tali he Pule’angá. Ko e 8,2, 8.3, na’e ‘ikai ke tali. ‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia e ng ue ‘a e K miti Kakató ho Fale ‘Eiki ni. M l ‘aupito.

‘Eiki Sea: M l . Tuku pe mu’a ke p loti’i ‘a e Fokotu’u Tu’utu’uni Fika 3/2017.

Lord Tu’ilakepa: Sea, fakamolemole pe ki he Feitu’u na kau ... tuku pe mu’a ke ki’i to e fakamahino’i ange ‘Eiki Sea, tapu pe pea Feitu’u na pea mo e Hou’eiki e Fale ni. Koe’uhí he ko e K miti Kakató ‘Eiki Sea ‘oku fu’u ... ‘ikai mahino ia ki ai ‘a e anga ko eni e me’á. Ko e ma’u ko

‘a e motu‘a ni ko e Fokotu‘u Tu‘utu‘uní na‘e makatu‘unga ai ‘a e tali ‘a e Pule‘angá. Na‘e ‘ikai ke ‘omai ha Fokotu‘u ia ‘a e Pule‘angá. Ko e tali mai ki he Fokotu‘u Tu‘utu‘uní. Pea kapau leva ‘oku ‘ikai ke tali e Fokotu‘u Tu‘utu‘uní ‘Eiki Sea ko ‘ene ‘osí ia. ‘Oku ‘ikai ke tonu ke hiki nima‘i ‘a e tali ia ‘a e Pule‘angá ‘Eiki Sea. Ko e anga p ‘eku ‘oatu ki he Feitu‘u na ke fakatokanga‘i ange he Feitu‘u na ...(kovi e ongo)...

‘Eiki Sea: Ko ia. Mahino pe ‘e ‘Eiki N pele, kae ‘ai p ‘etau founa ng ué ko e me‘a kotoa p ‘e toki ‘osi mai ki Fale. Na‘e ‘osi fai pe tali pe ia he K miti Kakató, ka ‘oku mahino pe me‘á ka ‘oku tau fakapapau‘i pe ‘i ‘olunga he Falé.

Lord Tu‘ilakepa: Sea, ko ‘eku ‘uhinga ko ke ke fakatokanga‘i ko he Feitu‘u na, ko e mate pe ko ‘a e Fokotu‘u Tu‘utu‘uni na‘e ‘omai he tafa‘aki e Hou‘eiki mo e tafa‘aki e Fakafofonga e Kakaí, ko ‘ene ‘osi ai pe ia ...

<003>

Taimi: 1405-1410

Lord Tu‘ilakepa: Ko e me‘a ia ‘a e tali ‘a e Pule‘anga. ‘Oku ke me‘a ange ‘anenai na‘a tau hikinima‘i ‘a e tali ‘a e Pule‘anga, kae hili ko ia kuo ‘osi, ko e tali ko ia fekau‘aki mo e Fokotu‘u Tu‘utu‘uni, ‘Eiki Sea. Ko u kole p ke tau p loti‘i mu‘a ‘a e Fokotu‘u ko eni. Ko e h ha to e Fokotu‘u he na‘e ‘ikai ke tali ha me‘a ia ‘Eiki Sea. Ko e to e ‘oatu ki he Feitu‘u na. Kuo ‘osí. Ko ‘ene ‘osí ko ‘ene ‘osí ia.

‘Eiki Sea: Ko ia!

Lord Tu‘ilakepa: Kapau ko ha lao ‘oku tonu ke fakafoki ki he Feitu‘u na, ke fai ha tu‘utu‘uni ki ai. Ko ‘etau tu‘utu‘uni ia.

‘Eiki Sea: Ko e founa foki na‘e fai ‘a e ng ue, ko e ‘u Tohi Tangi mo e ‘u me‘a fekau‘aki ko eni mo e S potí. Na‘e tukuhifo ke alea‘i fakataha p pea mo e Fokotu‘u Tu‘utu‘uní. Kae me‘apango foki na‘e faka‘asenita mai 8.1, 8.2, mo e 8.3. Neongo ‘ene peh ka na‘e tonu ke alea‘i p ia fakataha‘i. He koe‘uhí, he ‘oku te‘eki ai ke fai ha paloti‘i ‘o e Fokotu‘u Tu‘utu‘uni na‘e kei fai p ‘a e alea ki ai, pea ko hono ‘uhinga ia na‘e ‘omai ai ‘a e me‘a ‘a e Fakataha Tokoni ki he Falé, he na‘e kei fai p hono alea‘i. Pea na‘e faka‘amu ia ko e p loti‘i ‘o e me‘a ko ia ke faka‘angataha p ia. Kaikehe, na‘e ‘uluaki p loti‘i p foki ‘a e Fokotu‘u Tu‘utu‘uni pea na‘e ‘ikai ke tali ia ‘aneafi. Pea kuo pau p ke fakafonu, mahino p ia, mahino p ‘oku me‘a, ka te tau toki faka‘osi p ke faka‘osi atu p ki Falé, ke ‘ai homou loto, fakah homou lotó ki he Fale Alea, ko e Fokotu‘u Tu‘utu‘uni iá. ‘Osi mahino p ‘a e ‘uhinga ‘oku ke me‘a ki ai N pele.

Lord Tu‘ilakepa: Sea, kole fakamolemole p ki he Feitu‘u na, he toutou tu‘u ho Falé. Ko e lea Tonga mo‘oni p ke tau to e paloti‘i ‘a e me‘a kuo ‘osi mate. Fakamolemole p ki he Feitu‘u na, kuo ‘osi he ko e fakat t eni ki he Feitu‘u na. Kapau te tau p loti‘i ‘o ‘ikai ke ma‘u ‘a e fo‘i tokolahi ko eni ‘o e ni‘ihi na‘e ...’E ‘i ai ‘a e uesa leva ‘a e p loti ‘Eiki Sea. ‘A ia ‘i he‘eku fakakaukau lelei ‘Eiki Sea, ‘i he maheni ko e mahino ‘a e motu‘a ni ki he fuoloa ta‘u ‘etau founa ng ue ‘Eiki Sea. Mahino ‘oku ‘ikai tali, ko ‘ene ‘osí ia. Ka ‘oku fai ‘aki ia ‘a e Tu‘utu‘uni ‘a e K miti Kakato ‘Eiki Sea. Ko e lao ‘Eiki Sea, kuo pau ke fakafoki mai ia ki he Feitu‘u na, koe‘uhi he ‘oku ‘i ai hono lau tu‘o ua. Kapau na‘e ‘ikai ke tali ki lalo ‘Eiki Sea, kuo pau ke fakafoki atu

ki he Feitu'u na, ke fai ha'o tu'utu'uni fakaaofangatuku ko e Lao 'Eiki Sea. Ko e Fokotu'u Tu'utu'uni ia pea mo e Tohi Tangi ko eni Sea, ko e me'a na'a mau kole atu a'i, 'ave p ki he Pule'anga, pea kapau 'e ma'u mai ha tali 'a e Pule'anga pea fai 'aki p ia pea sai.

'Eiki Minisit Lao: Fakatonutonu atu Sea. 'Oku ke fa'a me'a 'aki p 'e koe 'i he Fale ni. Ko e h p ho'o Tu'utu'uni mo e faka'uhinga ki he lao, tau fai 'aki ia. Fakahoko ho'o Tu'utu'uni? M l Sea.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki! Koe'uhí kuo lava 'a e ng ue 'a e K miti Kakato, tau p loti'i p 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni pea ko 'ene lava ko ia, pea te tau hoko atu leva ke tau to e foki ki he K miti Kakató, he kuo 'osi lau tu'o ua 'a e *Budget Statement*, 'a e Fakamatala Patiseti pea mo e 'etau 'Esitimetí, ke hoko atu ho'omou feme'a'aki ki ai. Ko ia 'oku tuku p ke hoko atu 'etau ng ue. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Fokotu'u mei he K miti Kakató. Ko ia 'oku loto ke tau tali 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni 3/2017, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: 'Eiki Sea.

P loti'i 'o 'ikai tali Fokotu'u Tu'utu'uni 3/2017

'Eiki Sea Fale: K taki Hou'eiki! Ko e me'a ena na'e fokotu'u mai na'e 'ikai ke tali, pea ko 'etau toe fakapapau'i ia 'i he Fale Alea, fakapapau'i ho'omou me'á. Ko ia 'oku ke loto ke tau tali 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni 3,2017, k taki 'o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea, 'oku loto ki ai 'a: 'Aisake Eke, Vili Manu pangai Faka'osiula Hingano, S miu Kuita Vaipulu, 'Eiki N pele Fusitu'a, 'Eiki N pele Tu'iha'ateiho, 'Eiki N pele Tu'iha'angana, 'Eiki Nópele Nuku, 'Eiki N pele Tu'ilakepa, 'Eiki N pele Tu'i'afitu.

Sea, 'oku loto ki ai 'a e toko hiva.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai te ke loto ki ai, k taki hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea, 'oku 'ikai loto ki ai 'a Veivoso Taka, 'Akosita Lavulavu, 'Eiki Minisit Polisi, 'Eiki Minisit Ako, 'Eiki Minisit Fefakatau'aki

<004>

Taimi: 1410-1415

Kalake T pile: ...'Eiki Minisit Mo'ui, 'Eiki Minisit Ngoue, 'Eiki Minisit Fonua, 'Eiki Pal mia, 'Eiki Tokoni Pal mia, 'Eiki Minisit Pa'anga, 'Eiki Minisit Lao, 'Eiki Minisit Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga, 'Ikai ke loto ki ai 'a e toko 13.

'Eiki Sea: M l , Hou'eiki tali ia. Tau kole atu ke tau liliu 'o K miti Kakato, pea ke tau hoko atu he ng ue, fakamanatu p ...Ko ia Hou'eiki mou k taki p 'o me'a hifo ki he fika 4, Lao Fakaangaanga fika 5/2017. Lao Fakaangaanga ke Fakah atu 'a e Pa'anga ki he Ngaahi Ng ue 'a e Pule'anga, 'o hang p ko ia kuo 'osi lau, lau tu'o ua, 'oku te'eki ai ke tuku hifo ke fai 'a e feme'a 'aki ki ai. Ko e l pooti ko na'e fika 5. 2/2017 'a e K miti Tu'uma'u ki he Pa'angá 'e

tuku hifo ai p mo ia ke fai 'a e feme'a'aki ki ai lolotonga ...pea ko ia Hou'eiki ko e me'a ko ki he fo'i Lao tuku ke toki feinga'i ke fakah mai ia 'i he Lao ko 'o e 2013. He koe'uhí he ko eni 'oku 'ikai ke me'a ke feinga'i mai ia 'apongipongi, sai tau *break* 'i he 3 pea toki fakah mai ia. Koe'uhi ke tali ai p mo e me'a ko ia na'a 'oku ...kae tuku mu'a Hou'eiki ke tuku hifo ki he K miti Kakato kae fai ha feme'a 'aki ko eni 'a e Lao Fakaangaanga fika 5/2017 fekau 'aki mo e Patiseti mo e 'Esitimeti. M 1 , tau liliu 'o **K miti Kakato**. (Me'a mai 'a e Sea 'o e K miti Kakato ki hono me'a 'anga, Veivosa Taka)

Sea K miti Kakato: Tapu pea mo e Pal mia 'o Tonga, fakatapu pea mo e Hou'eiki N pele 'o e Fonua, tapu pea mo e Hou'eiki Minisit 'o e K pineti pea peh foki ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Hou'eiki m 1 mu'a 'a e kei fakalaum lie lelei 'a langi mou kei ma'u 'a e fiefia, fakahoko 'aki 'etau fatongia, pea 'oku ou tui ko e kongap ena te tau hoko ki ai 'i he'etau 'asenita, pea mou me'a mai ki he 'asenita 'oku tau fakahoko. Fika 4 mo e fika 5, tau fika 4. Fokotu'u mai.

Lord Tu'ilakepa: Sea ki'i fakamolemole p 'a e Feitu'u na he'emaui kaunoa 'ia 'i he Feitu'u na, 'oku 'ikai ke mau ...

Sea K miti Kakato: Me'a mai, me'a mai 'Eiki N pele.

Lord Tu'ilakepa: Ko e Feitu'u na 'oku 'osi taimi ke ke me'a ange ki he Minisit fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni ke me'a mai 'i he 'etau 'Esitimeti ko e liliu tu'o 4 eni, ko e h ko 'a e ngaahi fu'u liliu peh 'i fau, fakaikiiki, pea ko e Minisit ko eni 'oku totonu ke 'ave ha'ane taimi ta'efakangatangata he ko 'etau Tohi Tu'utu'uni ia 'Eiki Sea, m 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . M 1 N pele. 'Eiki Minisit Pa'anga me'a mai.

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea, tapu atu ki he Hou'eiki M mipa Falé 'Eiki Sea. Sea ko e ki'i kole fakam 'ala'ala p eni, ko e 'uhingá he na'e 'osi tuku hifo foki ki he K miti Kakato ke ...pea na'e 'i ai 'a e fakataha 'a e K miti Kakato koe'uhi...ke fiema'u p ke fakamahino'i p 'e l pooti mai ki he K miti Kakato he taimi ni p te u malanga au 'i he 'Esitimeti kae toki 'omai 'a e l pooti 'a e K miti Kakato, 'a e K miti Pa'anga k taki.

Lord Nuku: Sea na'e 'osi fakahoko p ki Fale Alea 'a e L pooti ko 'a e K miti Kakato, 'a e K miti Pa'anga fakatatau ki he ngaahi me'a ko na'e tuku mai mei he Falé Sea, koe'uhí ko e tu'unga na'e 'osi lau tu'o 2 'a e Lao Fakaangaanga 'i 'olunga, pea tuku hifo ki lalo ke ...ke fai ki ai 'a e ng ue pea to e fai 'a e fakatonutonu, pea na'e fakafoki mai ki he K miti Pa'anga, pea tali p 'e he K miti Pa'anga ke lau p ko e monomono p , ko e fakatonutonu ke 'oua 'e to e fakafoki 'a e Lao koe'uhí ko e fakatonutonu fo'ou he ko hono natula totonú 'Eiki Sea, k 'oku ...

<005>

Taimi: 1415-1420

Lord Nuku : ... kuo ‘i ai ha Lao ‘oku fakaholomui, pea fakaholomui ‘e he Pule’angá, pea ‘oku tonu ke foki. Ke mate, kae ‘omai koe’uhí ke toe lau fo’ou. Ka na’e tali p ‘e he K miti ko ení, ‘a e founa ng ue ko na’e ‘osi fai ‘i Fale Aleá. Na’e tali hono lau tu’o 2, pea tali e fakatonutonú, ke ‘omai p ki Fale ni, ke tukuhifo ke alea’i fakataha ‘a e ngaahi fika ko ‘oku fakatonutonú, ‘o fakatatau ki he liliu ko ‘a e Pule’angá, ‘Eiki Sea. Pea na’e ‘osi l pooti atu ki he Feitu’u na, pea ko ena kuo tukuhifo mei ‘olunga ki lalo ke alea’i fakataha, ‘a e fakatonutonu ko iá, hono tu’unga fakalao, pea mo hono tu’unga fakatonutonú, ke alea’i fakataha pea mo e Patiseti fakapa’angá, Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato : M 1 . Me’a mai, Minisit Pa’anga.

Fakama’ala’ala ki he Lao Fakaangaanga ‘Esitimeti ‘a e Fonua

‘Eiki Minisit Pa’anga : Tapu pea mo e La’ Hopo ‘o Tonga, ‘i he kuonga hono 6, Tama Tu’i ‘o e ‘Otu Felenité, Tupou VI. Tapu pea mo e Ta’ahine Kuiní. Tapu pea mo e Pilinisi Kalauní, mo e Fale ‘o Ha’a Moheofó. Tapu ki he ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, mo e Hou’eiki ‘o e fonuá. Tapu ki he ‘Eiki Pal miá, mo e Hou’eiki Minisit ‘o e Kalauní, Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí. Tapu heni ki he kau taki lotu ‘o e fonua ni, pea ‘oku ou kole ke u fakatapu ki he tangata’i fonua, mo e fefine’i fonua kotoa p ‘oku a’u atu ki ai ‘a e fakahoha’a ‘o e efiafi ni.

‘Eiki Sea, fiefia e motu’a ni, pea m fana, ke fakahoko atu hoku fatongia ‘oku tu’utu’uni ‘e he Laó, ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘i he kupu 7, pea peh ki he kupu 23 ‘o e Konisit toné. Ke fa’ufa’u ha Fakamatala Patiseti ‘o fokotu’utu’u ‘a e pa’anga fakamole ‘a e fonuá, ki he ta’u fakapa’anga hokó, pea peh ki he fokotu’utu’u ki he pa’anga ‘oku t naki maí, pea ke fakah ia ki he Hou’eiki Kapinetí ke nau tali, pea fakah mai ki he Fale ‘eiki ni, ke nau fai tu’utu’uni faka’osi ki hono vahevahe atu ‘o e ivi faka’ekon mika, mo e fakapa’anga ‘o e fonuá, ki he ngaahi kupu kotoa ‘o e s saietí.

‘Eiki Sea, ko e Patiseti ‘o e ta’u ni, 17/18, ko e me’a ng ue mahu’inga ia ki hono fakahoko ‘a e ngaahi tu’utu’uni ng ue, pea peh ki hono ng ue’i ‘a e ngaahi palani ‘o fakatatau ki he ivi fakapa’anga ‘oku ala ma’u, pea fakatefito p ki he ngaahi ng ue kuo fakataumu’a ki he fakalalakala ‘o e fonua ni fakal kufuá, ‘o hang ko e siate folau kuo tofa mai mei he Fa’unga Palani Langa Fakalalakaká, fika 2. ‘A ia ko e palani ia mei he 2015 ki he 2025, ‘Eiki Sea.

Ko e ‘Esitimeti ko ení, Sea, ko e ‘Esitimeti ia hono ua ‘a e Pule’anga lolotongá. Ko e ‘Esitimeti ‘aki eni hono 142 ‘o e Pule’angá, kuo fakah mai ki he Fale ni.

‘Eiki Sea, ki mu’a ke u lave ki hono fakaikiiki ‘o e Patiseti ko ení, mo e ngaahi taumu’a ng ué, ‘oku ou kole mu’a, ‘Eiki Sea, ‘i he faingam lie ko ení, ke fakah atu ke mea’i ‘e he Hou’eikí, ‘a e ngaahi fakatonutonu mo e ngaahi fakalelei na’e fai ki he ‘Esitimeti ko ia na’e ‘osi fakah mai ki he Falé. Ko e ngaahi fakatonutonu ko ení, ‘Eiki Sea, kuo ‘osi tufa atu p ia, pea ‘oku ‘i he *booklet* ko ení, ‘oku fakaikiiki atu ai ‘a e ngaahi fika na’e fakalelei’i ‘o tu’unga ‘i he ngaahi me’a ko ‘oku mahino mai ‘oku hoko ‘i he ‘aho ni, pea mo ne hanga ‘o uesia ‘a e ‘Esitimeti.

Ko e ‘Esitimeti ko na’e fakah maí, ‘Eiki Sea, na’e ngata p ia he polokalamá, ka na’e fiema’u ‘e he K miti Pa’anga ke ‘omai mo hono fakaikiiki. Ko e tatau ko ia ‘oku ma’u ‘e he Hou’eikí, he

taimi ni, ‘oku ‘omai ai mo e ngaahi fakaikiiki kotoa p mei he ngaahi Potung ue taautaha, ke mea’i ‘e he Hou’eiki.

Ngaahi fika liliu ki he ‘Esitimeti 17/18

Sea, ko hono fakam ‘opo’opo ko eni ‘o e liliu ko eni, ‘Eiki Sea, ko e ngaahi fika ni’ihi p , si’isi’i pe ‘oku fai hono liliu. ‘Uluaki, na’e fakafuofua ko e pa’anga e 18 miliona ‘e t naki mai ‘e he Pule’anga pea mei he tukuhau ko eni fakafetongi pa’anga. Na’e ‘i ai e ‘amanaki ke to e hiki hake ‘a e tu’unga lolotonga ‘oku ‘i ai, ko e kongas niti ki he pa’anga e 1, pe s niti e 5 ki he pa’anga e 1. Ko e tu’u ko he taimi ni, Sea, ‘oku tau foki p ke ng ue’aki p ‘a e tu’unga tataup he Laó, ko e kongas niti. ‘A ia ‘oku holoki’aki leva ia ‘a e 13 miliona. Pea ko e fika kotoa p ‘oku lave ki ai ‘a e 13 miliona ko eni, ‘oku holoki’aki ia ‘a e 13 miliona. Ko hono to’o ko ke fakapalanisí, ‘oku to’o k toa ...

<006>

Taimi: 1420-1425

‘Eiki Minisit Pa’anga: ...p mei he Potung ue Pa’anga ‘a e 13 miliona ko eni, ‘asi atu p mo e ngaahi feitu’u ‘oku to’o mei ai.

Fakama’ala’ala ki hono to’o ‘a Papua Niukini mei he Fakamatala ‘Esitimeti

Ko e fika hono ua ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ko e fel ve’i ia mo e sipoti, na’e ‘i ai ‘a e ‘amanaki ko e ‘uhinga ko e alea ko e p talanoa pea mo Papua Niukini na’e peh ai he potung ue ngalingali ‘e ma’u mai ‘a e pa’anga ‘e 20 miliona ‘i he 17/18 pea ko e 18/19 ko e 14 miliona, ko e h mai ‘a e fika ko eni kuo to’o ia ‘Eiki Sea kuo mahino mai eni ia he ‘ikai ke ma’u ha silini mei Papua Niukini ‘i he taimi tataup kuo to’o ia mei he ‘Esitimeti. Ko ‘ene h ko ki tu’a to’o p mo ia mei he Potung ue Pa’anga ‘oku h ia ‘i he koloa mo e ngaahi me’a peh ‘e ala ma’u mai mei ai.

‘Eiki Sea ko hono ko e kongas ia ko ki he ‘Esitimeti, ko e kongas hono ua Sea ko hono ki’i fakalelei’i e *Budget Statement* fel ve’i p mo e ongo fika ‘e ua ko eni ‘oku ou lave ki ai, ‘ilonga ha me’a na’e lave ki ai e ongo fika ko eni na’e fakatonutonu ia, pea ‘oku ou kole atu ‘Eiki Sea ko e *Budget Statement* ko na’e ‘uluaki fakah mai ko ia p ‘oku tau ng ue’aki, tuku mu’a ke toki lava kotoa e fakatonutonu ko eni, pea toki fakah mai leva ia ko e *Budget Statement*. Ko e *Budget* to e lava eni e ngaahi fakatonutonu ‘o fai ki ai.

Kaveinga ng ue Patiseti 2017/2018

Sea ko e kaveinga ng ue ‘o e Patiseti ki he 2017/18 ‘oku peh . Ke to e fakaloloto ange ‘a e palani ‘o e ng ue mo e ng ue’i ‘o e palani ‘aki hano muimui’i mo vakai’i ‘a e ola ‘o e ng ue. ‘Oku tui ‘a e Pule’anga ‘Eiki Sea kuo fuoloa ‘etau fononga mai mo e lahi e palani e ngaahi ng ue pea ‘ikai ke lava ko ‘o muimui ke lava ‘o fakahoko ‘oku kau ia he palopalema ki he’etau langa fakalalakala. ‘Oku ‘i ai ‘a e tokanga mavaha ‘a e Pule’anga ki he ngaahi palani ng ue ke lava ‘e he ngaahi potung ue kotoa p ‘o muimui’i ‘oku lava ‘o fakahoko ‘a e ng ue ko ia, pea fakapa’anga foki mo fakavia ke nau lava ‘o fakahoko ‘a e ng ue ko ia. Kuo ne tuku mai ai ‘a e fekau ‘oku ‘ikai ke lava ‘a e palani ke ng ue’i e palani ha ‘aho p p ko ha taimi nounou, k ko e palani ke faka’utumauku pea hokohoko lelei atu he taimi l l a koe’uhia ke tau lava ai ‘o a’usia ‘a e v sone

fakafonua ko ia ko e paotoloaki 'o e fakalalakaka ke fakalekesi 'a e mo'ui ki he tokotaha kotoa p , p ko e Tonga kotoa p .

Ko e kaveinga fakalukufua eni 'o 'etau palani fakalukufua ki he ta'u 'e 10 ka hoko, ko e fakalalakaka ko 'a e mo'ui 'Eiki Sea 'oku 'uhinga mai ia heni ke fakalalakaka 'a e mo'ui fakasino, faka'atamai, mo e fakalaum lie foki. Sea 'oku t tonu mai p eni ia 'Eiki Sea pea mo e koloa na'e t pea mei he taloni 'i hono huufi 'a e to'u Fale Alea ko eni ke fai ha tokanga mavahe 'a e Pule'anga ki he mahu'inga ko 'o e mo'ui lelei, hiki e tu'unga 'o e akó, pea mo e tupulaki faka'ekon mika.

Fakama'ala'ala tupu fakafaka'ekon mia hotau fonuá

Sea ko e tu'unga fakalalakaka p ko e tupulaki faka'ekon mika fakavaha'apule'anga, 'Eiki Sea 'oku hoko 'a e lelei e tu'unga faka'ekon mika fakam m ni lahi pea mo e fakafeitu'u ke ne faitokonia ke to e longomo'ui ange 'a e ngaahi ng ue pea mo e tupu faka'ekon mika fakalotofonua. Fakatatau 'Eiki Sea ki he l pooti na'e fai 'e he *IMF* Kautaha Fakavaha'a Pule'anga ko eni 'i 'Epeleli 'o e ta'u ni, na'a nau fakafuofua ko e tupu faka'ekon mika 'a e 2015 ko e 3 p seti 'e f . Pea 'i he 2016 ko e 3.1 ko e 2017 'i he 3.5, fakatatau 'a e fakamatala 'a e *ADB* ko e h 'enau fakafuofua ki he tupu faka'ekon mika 'i he ngaahi fonua 'a e Pasifiki, ko e 2016 ko e tupu faka'ekon mika 'a e ngaahi fonua langalanga hake 'i he Pasifiki, kau ai 'a Tonga ni ko e 3.2, ko e 2017 nau peh 'oku 4.1, ko e tupu ko ki Tonga ni faka'ekon mika 'Eiki Sea ko e 16/17 na'e fakafuofua ia ki he 2.7 ko e 17/18 ko e 3.4, ko e 18/19 fakafuofua ki he 3.6...

<007>

Taimi: 1425-1430

Eiki Minisit Pa'anga : 'Eiki Sea hang ko ia na'a ku fakahoha'a atu ki mu'á, ko e vakai ki he kaha'ú mo e tu'unga faka'ekon miká ki Tonga ni, 'e 'i he tu'unga lelei 'aupito p , 'o fakatefito ia, 'i he ngaahi pou tuliki ko eni. Ko e fakaakeake 'a e sekitoa ngoué, hili 'a e la'ala' 'o e 2014/15. Na'e uesia 'aupito 'a e sekitoa ko eni 'Eiki Sea 'i he la'ala' pea 'oku mou mea'i p 'i he taimi ni, 'oku sai 'a natula mo e 'eá, pea 'oku 'i ai 'a e ake lahi 'aupito 'i he ngoue. Ko e taha 'o e 'uhingá 'Eiki Sea ko e fai tokonia mo pou pou 'i 'a e ngaahi Tu'utu'uni Ng ue Fakapa'anga 'a e Pangik Pulé ke longomo'ui 'a e sekitoa faka-Pangik . Lahi 'a e ngaahi Lao mo e ngaahi fokotu'utu'u ng ue kuo fakah pea kuo tali 'e he Pule'angá, ke fakalelei'i 'a e ng ue fakapa'anga. Ko e taha 'a e ngaahi 'uhinga ki ai 'Eiki Sea, ko e lelei 'o e tu'unga faka'ekon mika 'o e ngaahi fonua tefito, 'oku tau fefakatau'akí, tautefito eni ki Nu'usila, 'Aositel lia pea mo Siapani.

'Oku tau holi foki 'Eiki Sea mo e h mai 'a e pa'angá mei he kau ng ue toli fua'i'akaú, 'o tatau p ia 'i he polokalama ko eni pea mo Nu'usila pea mo 'Aositel lia. Lahi ange mo e talafi pa'anga mai mei he ngaahi fonua mulí, ki Tonga ni. 'Ikai ko ia p 'Eiki Sea, ka ko e kakato hono toe langa fo'ou ko ia 'o Ha'apai, hili 'a e maumau ko eni 'i he af ko *Ian*. Pea 'oku kei hoko atu p 'Eiki Sea 'i he ta'u fakapa'anga ko eni, 'a hono fakakakato, 'o e ng ue ke tokoni'i 'a e Vahefonua Ha'apai, pea 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 3 miliona *US* ke fakalava'aki 'a e langa ko ia ki Ha'apai.

Ko e taha 'o e ngaahi 'uhinga 'Eiki Sea, ko e longomo'ui 'a e sekitoa langá, 'a ia 'oku fakafuofua eni 'e kaunga lelei eni ia ki he ngaahi sekitoa kehekehe. To e longomo'ui ange 'a e ngaahi ng ue faká'ekon mika fakalotofonuá, 'i hono fai pouopoua 'a e ngaahi tu'utu'uni fakapa'angá, pea peh ki he ngaahi tokoni pa'anga fakalalakaka kotoa p mei muli tautefito ki he pisinisi iiki mo e sekitoa taautaha.

Malangalanga sekitoa langa tokoni ki he tupu faka'ekonomika e fonua

Taha 'a e 'uhinga ki he tu'u lelei 'a e 'ekon miká 'i he 'amanaki ki he kaha'ú, ko hono toloi ko ia hono fakahoko 'o e ngaahi pol seki langa mei he ta'u fakapa'anga 16/17, ke toki fakahoko 'i he 17/18. Kau eni Sea, ko e sekitoa langá 'oku mahino 'aupito 'ene malangalangá pea 'oku ne tokoni'i 'aupito 'etau tupu faka'ekon mika,. 'Eiki Sea, t naki mei he ngaahi 'uhinga ko iá, 'oku matu'aki mahu'inga foki ke fakatokanga'i, 'a e ngaahi pole mo e ngaahi faingata'a 'oku tau tu'u teuteu ki aí, he te ne uesia 'a e tupu faka'ekon mika 'a Tonga ní, ka 'oku 'ikai ko Tonga ni p 'Eiki Sea, 'e peh mo e ngaahi fonua he kaung 'api he Pasifiki.

Tu'u lavea ngofua 'a Tonga ki he palopalema 'o e feliuliuaki e 'ea

Ko e taha 'o e ngaahi pole 'oku fai 'a e teuteu mo e tokanga ma'u p ki ai 'a e Pule'angá, ko e fel ve'i hangatonu eni ia 'Eiki Sea mo hotau ' takai. 'Oku tau tu'u lavea ngofua 'aupito ki he tu'u feliuliuaki 'a e 'ea. 'I he kaveinga ni, kapau 'e to e hoko atu ai p 'a e m fana 'a e 'eá, p ko e *El Nino* 'e malava ke hoko ha la'ala' fuoloa 'o uesia ai 'a e fua 'o e ngoue. 'Oku kau atu ki ai mo e lahiange 'a e faingam lie, ke hoko mai ha saikolone, 'o hang ko ia ko e fanga ki'i 'alot maki kuo tau toki hao mei ai. 'A ia 'oku kei hoko ai p ko ha maka t kia'anga, ke ne a'usia 'e he sekitoa ngoué, ha ng ue 'oku to e malavalava ange. 'Eiki Sea, fakatatau ki he ako na'e fai 'e he Pangik 'a M maní, 'oku fika ua 'a Tonga ni 'i he fonua 'oku tu'u lavea ngofua taha, ki he ngaahi ha'aha'a 'o natula. 'Oku fika 'uluaki 'a Vanuatu pea fika ua 'a Tonga ni.

Ko e af na'e hoko ki Fisi he ta'u kuo tau s tu'a mei aí, na'a ne uesia ai 'a e tupu faka'ekon mika 'a Fisi, Na'a ne maumau'i meimei ko e p seti 'e tolungofulu, pea ko e peseti 'e 30% ia 'enau *GDP*. Kau 'a e kaveinga ko ení Sea, he kaveinga mahu'inga 'oku t langa'i 'i he Pasifiki mo 'Esia mo m mani, ko e h ha founa, 'e tokoni mai ai 'a e ngaahi hoa ng ué, ki hono tokoni'i 'a e fanga ki'i fonua tu'u lavea ngofua, ki he uesia 'o e 'eá pea mo e ' takai.

Taha 'o e ngaahi 'uhinga mo e ngaahi pole 'oku tau hanga ki aí 'Eiki Sea, ko e tu'unga ta'epau mo te'eki ai ke fakapapau'i 'a e lahi mo e taimi pau, ke kamata mo fakahoko ai 'a e ngaahi poloseki langa lalahi fakapa'anga 'e he ngaahi fonua tokoni. 'Oku lahi foki 'Eiki Sea 'a e ngaahi tokoni 'oku fai maí, ka ko e taimi ko ia ke fakahoko ai 'a e ng ué, 'oku ...

<008>

Taimi: 1430-1435

'Eiki Minisit Pa'anga: 'Oku fa'a toloi atu ia 'o 'ikai lava 'o fakahoko 'i he taimi totonu. Pea ko e taha ia e kaveinga mahu'inga 'oku tokanga ki ai 'a e Pule'anga ke feinga ke, ke fakafaingofua'i ki hono fakahoko taimi totonu 'a e ngaahi *project* tokoni kotoa p 'oku fai mai ki he fonua ni. Ko e taha ia e pole 'oku tau fetaulaki mo ia ko e tu'unga faka'ekon mika ko 'o e ngaahi fonua tefito

‘oku tau fakafekau’aki, ka ‘i ai ha me’a te ne u sia ‘a e ngaahi fonua ko eni kuo pau ai p foki ke u sia ai p pea mo Tonga ni.

Ngaahi pole fakalotofonua

‘Oku ‘i ai mo e ngaahi pole fakalotofonua ‘a ia ‘oku kau ai ‘a e ngaahi, lahi ‘a e ngaahi fakamole ‘a e Pule’anga na’e ‘ikai ke *budget* tautefito ki he fakamole ki he v henga ‘o e kau ng ue mo e ngaahi ng ue langa ‘a ia ‘oku makatu’unga ai ha to e fiema’u ke fakapa’anga pea ‘e malava ke ne u sia ‘a e tu’unga ‘o ‘etau n mei tu’apule’anga. Taha eni ‘a e *issue* Sea ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e Pule’anga hang p ko ia na’e lave ki ai ‘aneuhu hang ko e kau ng ue lau ‘aho, feinga’i ke nau, ka kuo ‘osi e ngaahi ngafa fatongia he ng ue ko ia, fakah kinautolu ke nau *staff* p ko e fai ha ng ue ki ai.

Vave tupulaki ‘i he n

Ko e pole faka’osi ‘Eiki Sea ko e vave ‘a e tupulaki he tu’unga ‘o e n te ne malava ke u sia ‘a e ma’uma’uluta ‘a e sekitoa pa’anga ‘i he ngaahi ta’u ka hoko mai neongo ‘oku lahi fe’unga p ‘a e pa’anga ng ue ‘i he ngaahi pangik pea ma’ulalo mo e tu’unga ‘o e ngaahi n palopalema.

Ngaahi Taumu’a mo e Founa Ng ue:

‘Eiki Sea, ‘oku fakatefito ‘i he tu’unga lelei ‘a e fakafuofua ki he tupu faka’ekon mika mo e tu’unga fakapa’anga ‘i he vakai ki he kaha’u ki Tonga kuo fokotu’u ai ‘e he Pule’anga ‘a e ngaahi taumu’a ng ue ke ne t kiekina ‘a e patiseti ki he ta’u fakapa’anga 2017/2018. ‘Oku tu’unga ia heni ‘a e faingam lie ke to e fakam ’opo’opo mo fakalelei’i lelei ange ai ‘a e founa ng ue fakapatiseti ki he 2017/2018. ‘I hono fakahoko ko ia ‘a e palani fakalukufua kongua ‘a e Pule’anga ‘a ia kuo ‘osi k toi ai ‘a e ngaahi ‘elem niti ‘o e palani langa fakalalakaka tu’uloa fakam mani lahi p ko e *sustainable development goals*.

Sea ko u ki’i fie fakamahino’i p heni ko e ‘osi ko eni ‘o e 2000 ‘Eiki Sea na’e fokotu’u fakam mani lahi ‘a e ngaahi taumu’a langa fakalalakaka ke fai e feinga ki ai ‘a e ngaahi fonua. Pea ‘i he ‘osi ko ia Sea na’e to e fokotu’u leva ko e 2030 ‘oku ‘i ai e ngaahi t keti ‘oku ‘osi tali fakam mani lahi ko e ngaahi kaveinga fakalukufua ia ‘oku fai ki ai ‘a e feinga ‘a e ngaahi fonua ke nau lava ‘o fakahoko. Pea ko e, ko ‘etau palani fakata’u 10 ko eni ‘Eiki Sea kuo ‘osi fa’o p ‘i loto ai ‘a e ngaahi kaveinga ko ia ke tau lava ‘o ikuna’i ‘a e ngaahi kaveinga fakalukufua ko eni he ka lava ia ‘Eiki Sea ko ‘etau, ko e kau lelei ai p ia ki he hiki hake ‘a e faifatongia ko ‘a e Pule’anga ki he kakai ‘o e fonua.

Ngaahi kaveinga fakamamafa ki ai ng ue Pule’anga

‘I he ta’u ng ue ko eni ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai, ngaahi kaveinga ng ue eni ‘oku fakamamafa ki ai ‘a e Pule’anga. ‘Uluaki, to e lelei ange ‘a e ola ‘o e ngaahi ng ue faka’ekon mika. Ua, fakalalakaka’i p paotoloaki hono poupu’i ‘o e sipoti. Tolu, to e fakalalakaka ange ‘a e ngaahi sekitoa taautaha tautautefito ki he ng ue’anga fakatupukoloa fakalotofonua pea mo e takimamata. F , to e fakalelei’i ‘a e ngaahi fa’unga ‘o e ngaahi langa lolotonga, fakalalakaka fakas siale, mo’ui, hiki hake mo e tu’unga ‘o e ako. Tu’unga mateuteu ki he feliuliuaki ‘o e ‘ea p ma’u’anga ivi, pule lelei, kakato e ngaahi pol seki ‘oku lolotonga fakahoko he ngaahi pol seki langa lalahi. ‘A ia ko

e ngaahi pou tuliki eni he langa fakalalakalaka 'Eiki Sea. Ko hono fakaikiiki te u toki lave ki ai 'a mui ange.

'Eiki Sea ko e fakakaukau 'o e ngaahi taumu'a tefito ko 'eni, ke fakapapau'i 'oku fen pasi 'a e vahevahe 'o e patiseti 'i he 2017/2018 pea mo e tokoni lelei mo fakafaingam lie'i hono fakahoko e ngaahi pol seki mo e ngaahi polokalama kuo h 'i he palani tu'uloa. 'A ia 'e tokoni 'eni ke to e mateuteu ange ai 'a e fonua ki he hala fononga ki ha fakalalakalaka 'e tu'uloa, ke to e faitokonia ange 'a hono a'usia 'e he Pule'anga 'ene ngaahi taumu'a mo e ngaahi fiema'u 'i he 2017/2018.

Tali Kapineti ngaahi tu'utu'uni ng ue & me'afua fakapa'anga ke ngaue'aki

Kuo tali ai 'e he Kapineti 'a e ngaahi tu'utu'uni ng ue mo e me'afua fakapa'anga ...

<009>

Taimi: 1435 – 1440

'Eiki Minisit Pa'anga: ... ke ng ue'aki lolotonga e ta'u fakapa'anga kuo tau hanga ki ai 'Eiki Sea. Sea kuo tali he 'e he Pule'angá ke hiki hake 'a e tukuhau pea mei he pa'anga 'e 7400 ki he pa'anga 'e 10,000. 'Eiki Sea ko e lolotonga ni, tokotaha kotoa p 'oku ma'u v henga 'o si'i hifo he pa'anga 'e 7400, 'oku 'ikai ke tukuhau 'ulu e tokotaha ko eni. Ko e fokotu'utu'u kuo tali 'e he Pule'angá, 'oku hiki hake ia ki he pa'anga 'e 10,000. 'A ia 'oku to e fakalahi ange ia heni 'Eiki Sea, 'a e pa'anga 'oku 'oange ki he tokotaha ng ue ke fai'aki hono ngaahi ngafa fatongia. Ko hono, ko e faka'uhinga 'e taha 'Eiki Sea. Ko e pa'anga kuo faka'at 'i 'e he Pule'angá ke 'oua 'e tukuhau, ko e pa'anga 'e 1000, 'oku 'ange ma'a e tokotaha kotoa p 'oku ng ue pea vahe, fakalahi e silini 'oku 'ange ke fa'o hono kató ke 'alu mo ia ki honau 'api, 'oange ki ai e pa'anga ko eni 'e 2600. Sea, ko e meimei ko e p seti ia 'e 60 'o e kakai ng ue 'i he fonua ni, nau lave he mon 'ia ko eni 'Eiki Sea, p seti 'e 60. 'A ia ko e ma'ulalo taha ia 'i he kau ng ue, ng ue pa'angá, he 'ikai ke nau totongi ha tukuhau ki he Pule'angá.

Taha e me'a 'oku to e tali 'e he Pule'angá 'Eiki Sea, ko hono fokotu'utu'u 'a e tukuhau ko eni. Ko e tuku hau ma'olunga ko ia na'e totongi mei ha taha 'oku ne, lahi hake 'ene v hengá 'i he pa'anga 'e 30,000, na'e p seti p 'e 20. Ko e taimi ni 'Eiki Sea 'oku to e hanga he 'e Pule'angá 'o 'ai mo e fo'i, fo'i tukuhau 'i 'olunga. Ko ia kotoa p 'oku ne ma'u ha pa'anga 'e 60,000 he'ene pa'anga h ma'i he ta'u, hiki hake 'ene tukuhau 'a'ana ia mei he p seti 'e 20 ko ia 'i he 'aho ní, 'e p seti 'e 25 ia he uike kaha'ú. Ko e h 'e 'uhingá 'Eiki Sea? 'Oku fiema'u ke, ko e mafasia ko 'o e totongi tukuhau 'e fakatatau ia ki he ivi ko 'o e tokotaha ko 'oku ne ma'u 'ene silini. Ko lalo, ko e tokolahi ia ko 'o e kau ng ue, tukuange nautolu ke nau 'at , ke lahi ange s niti 'oku fa'o honau kató ke fakakakato'aki honau ngaahi fatongia ki he f mili, lotu mo e siasi mo e fonua. Fa'ahinga ko 'oku ki'i lahi ange 'enau mon 'ia fakapa'angá, ki'i tukuhau'i nautolu ke lahi Sea ko e 'uhingá ke vahevahe mai e silini ko ia ke tokoni ki he fua'aki e ngaahi fatongia 'o e Pule'angá.

Holoki peseti 15 tukuhau'i e naunau langa

Taha Sea e ngaahi fokotu'utu'u 'oku fai 'e he Pule'angá ke tuku hifo p seti 'e 0 hono, 'a ia ko e holo eni mei he p seti 'e 15 hono tukuhau'i e ngaahi naunau langá 'Eiki Sea. Sea ko e, hang nau

lave ko ia kimu'á, ko e fonua ni 'oku tu'u lavea ngofua ki he af mo e ngaahi ha'aha'a 'o natulá. Ko e founa ko ení 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke to e tukuhau'i 'a e ngaahi naunau langá. 'Uhinga ia ke tokoni lelei ki he kakai e fonuá, taimi ko 'oku fai ai 'enau ngaahi langá, 'oku malava ke fo'u ha fale 'oku m lohi fe'unga ke ne lava matu'uekina 'a e ngaahi ha'aha'a 'o natulá, he ko hotau anga faka-Tonga foki ia 'Eiki Sea. Tau loto p ke langa ke sai ka ko e mamafa ko 'a e koloá. Pea kuo pau leva ke tau feinga ke tu'utu'usi, pea 'i he taimi ko 'oku t mai ai e faingata'á, pea 'oku tau to e lavea ngofua p ai.

Ko e taha e fokotu'utu'u 'oku fai 'e he Pule'angá 'Eiki Sea ko e founa ng ue fo'ou 'oku 'omi ke ng ue'aki he 'e kau ng ue fakapule'angá. Kuo kamata ia 'i he ta'u ko ení 'Eiki Sea, 'oku ng ue'aki e me'afua fo'ou p 'oku ui p ko e BMS he fakap langí ke ng ue'aki ia ki hono fua 'a e fai fatongi a ko ia 'a e kau ng ué. Pea kapau 'oku 'ikai ke nau lava 'o fakahoko lelei honau fatongiá, pea 'oku 'ikai ke nau ma'u leva e ngaahi mon 'ia angamaheni na'a nau anga ki ai, 'oku 'ange *increment* he ta'u kotoa p pea 'osi ha ta'u 'e taha he'enau fai fatongiá.

Hiki hake tu'unga pa'anga h mai fakalotofonua

Hiki hake tu'unga e pa'anga h mai fakalotofonuá ki he tu'unga 'oku 'i ai ki mu'á 'i he hoko 'a e t lalo faka'ekon mika fakam mani lahi ke 'oua to e si'isi'i hifo he p seti 'e 22. Fakasi'isi'i 'a e n mei tu'apule'angá, tukukehe p 'a e n totongi tupu ma'ulaló. 'Eiki Sea, kuo 'osi 'ikai ke to e 'i ai ha n ia 'oku fai 'e he Pule'angá fo'ou ki ha fa'ahinga *project*. Ko e n p ko 'oku hoko he taimi ní 'Eiki Sea 'oku fel ve'i p ia mo e tokoni fakapa'anga mai 'a e ngaahi Kautaha Fakavaha'apule'angá, p 'oku 'iloa ko e *Budget Support*. Ko e tu'u he taimi ní, kapau 'oku nau 'omai ha pa'anga 'e 5 miliona, ko e 2.5 ai ko e *grant*, 'a ia ko e me'a'ofa ia, pea ko e 2.5 ko e n ...

<001>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisit Pa'anga: ... ko ia 'i he p seti si'isi'i.

Pukepuke ngaahi fakamole v henga kau ng ue fakapule'anga

'Ika ke ngata ai 'Eiki Sea hono pukepuke 'a e fakamole 'o e v henga 'o e kau ng ue ke 'oua na'a to e lahi hake he p seti 'e 53 he pa'anga h mai fakalotofonuá. Ko e me'a eni 'Eiki Sea 'oku feinga ki ai 'a e Pule'angá ko e hoko mai p eni ia mei he ngaahi Pule'anga kuo tau s tu'a mei aí hono feinga ke mapule'i 'a e tokolahi ko 'a e tupu fakautuutu 'a e kau ng ue fakapule'anga ke 'i ha tu'unga fakafiem lie p kae faka'at mai 'a e pa'angá 'Eiki Sea ke lava 'o fakahoko'aki 'a e ngaahi fatongia ko 'o e ngaahi potung ue.

Founa tukuhau ke fakaivia kau ma'u vahenga m l l

'Eiki Sea hang ko ia ne u fakahoha'a atu ki mu'a ko e taha 'o e ngaahi fakalelei ki he ngaahi me'afua ki he pa'anga h mai ke tupulaki 'a hono ng ue'aki 'a e founa tukuhau pea mo fakaivia 'a e kau ma'u v henga m l l pea ke vakai'i ke fakaf n pasi 'eni mo e ngaahi liliu ki he totongi

‘o e nofo ‘i Tonga ni talu mei he kongā loto ‘o e 2016. Ko e tu’unga ‘o e hikihiki fakata’u ‘o e totongi koloá ki Fepueli ‘o e ta’u ni na’e fe’unga ia mo e p seti ‘e 8.9.

Ngaahi fiema’u t fito.

Fiema’u t fito fika ‘uluaki.

Ke fakakakato ‘a e ngaahi *project* na’e hokohoko mai hono fakahoko pea mo e ngaahi *project* koloa lalahi. ‘Eiki Sea ‘oku tokanga makehe foki ‘a e Pule’anga ki he ngaahi *project* kuo kakato ‘oku lolotonga fakahoko kae fakapa’anga ‘e he ngaahi hoa tokoni fakalalakala pea mo e Pule’anga ke m hino ‘oku malava ke faingam lie ng ue ai ‘a e to’utupu mo kinautolu ‘oku taukei ‘i he langa mo e ngaahi ng ue fefakafetau’aki. ‘Oku kau foki ki heni ‘a e langa ‘o e fale fakapule’anga ko e *St George* ‘a ia kuo mei kakato pea peh ki he uafu fakalotofonua.

Vahe’i ki he ta’u fakapa’anga 17/18\$28.5 miliona ke fakalalakala’i ‘aki sipoti

Taha e ngaahi me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e Pule’anga ‘Eiki Sea ko hono fakalalakala’i p p toloaki ‘a e s poti ‘i Tonga ni. ‘Eiki Sea ko e lahi taha ‘o e pa’anga kuo vahe’i mei he Pule’anga ki he 2017/18 ki he s poti ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 28 mo e kongā miliona. ‘Oku ‘i ai ‘a e pa’anga ‘e 25 miliona ‘Eiki Sea kuo vahe’i ke langa ‘aki mo fakalelei’i ‘a Teufaiva ki ha tu’unga fakavaha’apule’anga. ‘Ikai ke ngata p ai ko e silini ko eni ‘e to e tokoni ki hono langa mo faka’ai’ai ‘a e ngaahi s poti kehekehe p ‘i he fonua ni.

‘Oku ‘i ai mo e silini ‘oku vahe’i he silini ko eni ‘Eiki Sea ke hoko ia ko e pa’anga me’a’ofa p ko e *grant* ki he ngaahi sino s poti kotoa p ‘i Tonga ni. ‘A ia ko e 1 miliona ‘oku vahe’i ki ai. ‘Oku ‘i ai mo e pa’anga Sea ai ‘oku, kuo fokotu’u ke fokotu’u’aki ha *institute of sports*. Ko e taumu’a ia ‘a e Pule’anga ke langa pea mo uki mo teuteu’i ‘a e f nau hako tupu ‘o e fonua ‘o teuteu’i ke nau hoko ko ha kau s poti lelei pea nau mo’ui lelei. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e ‘amanaki ‘Eiki Sea p ko f feitu’u ‘e fai ki ai ‘a e s poti he 2019 ko e timi ko ‘e ‘oatu mei Tonga ni ‘oku tau ‘amanaki ki ha m talí lahi te nau foki mai mo ia he ko e ‘uhinga ‘oku ‘i ai ‘a e ivi fakapa’anga ‘a e fonua ke teuteu’i kinautolu ke nau mateuteu ki he tu’unga fakavaha’apule’anga ke nau ‘o fakafongā’i ‘a e fonua pea mo e Pule’anga.

Fakaivia ‘a e ngaahi naunau ki he fakatupu koloa. ‘Eiki Sea ko e to e lelei ange ‘a e fakalukufua ‘a e founa ngaahi koloa ‘oku kau ia ‘i he fiema’u mo e fokotu’utu’u ng ue ‘a e Pule’anga ki he ta’u 2017/18. ‘I he kaveinga ni kuo fokotu’u ai ‘e he Pule’anga ha polokalama ki he ako ng ue ‘a e to’utupu ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 35 miliona ‘a ia ‘oku fakapa’anga ia he Pangik ‘a M mani kuo fakahoko ‘e he ta’u ‘e nima. Fakataha mo e polokalama fakalalakala ki he taukei ng ue ‘oku fakapa’anga eni ia ‘e he Pule’anga ‘Aositel lia ‘oku fe’unga mo e pa’anga ‘e 12 poini ‘e nima miliona ‘i he ta’u ‘e nima ka ‘o ka hoko. ‘Eiki Sea ‘oku to e tali foki ‘e he Pule’anga heni ke faka’at hono fokotu’u ha ngaahi fale ng ue p ko e *manufacturing* ‘i Tonga ni. Pea faka’at ‘enau ngaahi me’ang ue ki hono h mai ke ‘oua ‘e tute p tukuhau’i ko e ‘uhinga ke faka’ai’ai ‘a e fakatupu koloa ‘i hotau fonua ni.

Founa fo’ou fakalelei v henga ke fakalalakala ng ue kau ng ue fakapule’anga

Na'e kamata 'a e ng ue'aki 'i Siulai 16 'a e founa fo'ou ki he founa fakalelei 'o e v henga pea peh foki ki he polokalama ki hono sivi mo fakahoko fatongia 'o e kau ng ue 'o hang ko ia nau lave ki ai ki mu'a. Ko e ngaahi ng ue fakalelei ko eni 'oku 'i ai 'a e 'amanaki 'e to e fakalalakala ange ai 'a e fakahoko fatongia 'a e tokotaha ng ue fakapule'anga....

<002>

Taimi: 1445-1450

'Eiki Minisit Pa'anga: Pea 'i he taimi tatau te ne faka'ai'ai kinautolu ke lelei ange hono palani 'o e ng ue'aki pea ng ue'aki foki 'a e palani ke toe m lohi ange 'a hono muimui 'i pea mo hono vakai 'i e ola 'a e ng ue'aki 'i he ngaahi tu'unga kotoa pe 'o e Pule'anga ke fakapapau 'i 'oku a'usia 'a e taumu'a 'o e fakahoko fatongia ki he tu'unga ma'olunga e mo'ui.

Fakalalakala 'a e ngaahi Sekitua Taautaha.

'Eiki Sea, 'oku fiema'u pe foki ke to e fakalahi 'a e ngaahi makatu'unga 'i he tu'u faka'ikon miká, pea 'oku kei hoko pe eni ia ko e taha e ngaahi fiema'u vivili 'a e Pule'anga. 'Oku kei hoko pe foki 'a e sekitua taautaha ko e me'ang ue mahu'inga ia ki he tupu mo e fakalalakala faka'ikon mika 'o Tongá, pea peh ki he fokotu'utu'u ng ue'aki, ke fokotu'u ha ngaahi ng ue'anga. 'Oku kei fakahoko pe he Pule'anga 'a hono fatongia mahu'inga ko eni ke fakafaingam lie'i mo faka'ai'ai ha ' takai ki he ngaahi pisinisi taautaha. Pea ke hoko atu 'a hono fokotu'utu'u 'a e ngaahi m keti ke h atu ki ai 'a e ngaahi koloa mei he fonua ni. Kuo 'at mai foki 'Eiki Sea mo e m keti Siainá ki he hiná ki he ta'u ni. Pea 'oku kamata e ng ue ki ai 'a e kau ngoué, ko e m keti ko eni ko e m keti lahi ia pea ko e me'a fakafiefia ia, ko e 'at mai e m keti ko eni pea 'oku tau 'amanaki 'Eiki Sea 'e ma'u pea mo ha ngaahi totongi lelei mei ai.

Ko e ngaahi ng ue langá 'oku takimu'a ai ki he tupu faka'ikon mika 'a Tongá. 'Oku hokohoko atu ai pe Pule'anga ke tokoni 'i 'a e sekitua ki he langá hang ko ia 'oku h 'i he patisetí, 'aki hono tute, na'a ku 'osi lave pe ki ai kimu'a hono ta'etute 'a e ngaahi koloa ko eni. 'Oku to e lelei ange foki hono tokanga 'i 'a e ngaahi ng ue lalahi 'oku lolotonga fakahokó.

Sea 'oku tukup 'a e Pule'anga ke fakalelei 'i pea mo tokanga 'i 'a e ngaahi ng ue lalahi 'a e Pule'anga 'oku lolotonga hokó, 'o fakataumu'a ki hono tokangaekina 'a e lelei 'o e kakai 'o e fonuá pea mo e tupu faka'ikon miká. Kau ai heni hala pule'anga, hala ngoué, ngaahi 'ofisi fakapule'anga, fakalelei 'i e ngaahi falemahakí, ngaahi langá mo e ngaahi koloa lalahi ke fakapapau 'i 'oku tolonga mo fuoloa hono ng ue'aki.

10 miliona ke fokotu'u Mafai Pule ki he Hala

'Eiki Sea kuo tali he Pule'anga ke fokotu'u ke fai ha ng ue ke fokotu'u 'a e mafai pule ki he halá ko e *Land Transport Authority*. Kuo vahe 'i he Pule'anga 'Eiki Sea 'a e pa'anga 'e 10 miliona he patiseti ko eni ke tokanga ki he hala 'i he fonua ni. 'Ikai ke ngata pe ai 'Eiki Sea, ka kuo tali he Pangik 'a M maní, ngalingali te nau 'omai e 10 miliona 'i he ta'u 'e 3 ko eni kuo hokó ke fakalelei 'aki 'a e ngaahi hala he fonua ni, 'ikai ngata p he ngaahi hala ng ue'anga, ka 'e fai mo ha tokanga mavahe ki he ngaahi hala ngoué.

‘Oku ‘i ai mo e ng ue kuo fai ‘Eiki Sea fakafuofua ki he pa‘anga ‘e 40 miliona ke langa ha hala fakakavakava mei Hahake ke ne hoko mai ki Ma‘ufanga ko e ‘uhingá ke ne hanga ‘o fakasi‘isi‘i ‘a e faingata‘a h e fefononga‘akí he pongipongi pea mo e tuku ‘a e ng ue foki.

Ngaahi pol seki fokotu‘utu‘u Pule‘anga ki he ta‘u fakapa‘anga 17/18

Ai pea mo e pa‘anga kuo ‘omai Sea, fakafuofua ki he 5 miliona, fakalelei‘i ‘aki ‘a e *run way* ‘i he mala‘e vakapuna ‘i Ha‘apai. Sea ‘oku ai mo e ng ue ‘oku teu ‘Eiki Sea fakafuofua ki he 8 miliona nai *US* ke fakalelei‘i ‘aki ‘a e ngaahi uafu fakalotofonuá. Kuo faka‘ofu‘ofa ‘a e uafu *F uá*, toe eni e uafu ‘o ‘Euá, Ha‘apai, Vava‘u pea mo Niua. Kuo tokoni mai e pangik ke ‘omai e silini ke fakalelei‘i ‘aki ai. Pea ‘oku fai ‘a e kole ‘Eiki Sea, ‘oua ‘e ngata pe he uafu ‘o Pangaí pea mo e uafu ko ‘i Neiafú. ‘Ai ke kau mo e fanga ki ‘i ‘otu motú he fakalelei‘i e ngaahi uafú, ke ongo‘i he kakaí ‘oku fiem lie mo malu ‘enau fefononga‘akí ‘Eiki Sea.

Sea ko e ni‘ihi pe eni ia e ngaahi poloseki kuo ‘osi fokotu‘utu‘u ke fakahoko ‘i he ta‘u fakapa‘anga ko ení ‘Eiki Sea. Kau foki ai ‘Eiki Sea mo e tokanga lahi ki he ‘ takaí. Ko e ‘ takaí ‘oku ‘i ai ‘a e ‘u poloseki lalahi ai ki he *Renewable Energy*. Pea te u toki lave ki ai ‘anai ange.

Ko e Fakalalakaka Fakas sialé, Mo‘uí mo e Tu‘unga e Akó.

‘Oku kei hoko ‘a e fakalalakaka fakas sialé ko e fie ma‘u vivili taha ia ‘a e Pule‘angá. ‘A ia ‘oku h eni he lahi taha ‘a e ‘esitimetri kuo vahe‘i he Potung ue Mo‘uí. Ko e ‘inasi kuo ‘ave ki he Potung ue Mo‘uí ko e pa‘anga ‘e 38.9 miliona. Pea ko e Potung ue Akó ko e 52.6. Hang p ko e anga mahení ‘Eiki Sea, ongo Potung ue eni ‘oku ...

<003>

Taimi: 1450-1455

‘Eiki Minisit Pa‘anga: ... nau ‘inasi lahi taha ‘i he fo‘i keke ‘a e Pule‘angá. Pea ‘oku ‘ikai ke toe faka‘uli‘uli l tai ‘a e mahu‘inga ‘a e ngaahi sekitoa ko eni ki he langa fakalalakaka ‘a e fonua ni.

Hiki hake tokoni ki he kau faingata‘a‘ia & kau toulekeleka

Ko e ng ue fakatahá mo e fakalalakaka tu‘uloá, ko e ‘elem niti matu‘aki mahu‘inga ia ki he Patiseti 17/18, ke tokoni ki he Pule‘angá ke ng ue ki hono hakeaki‘i ‘a e mo‘ui masivesivá mo faingata‘a‘ia. Tu‘unga ‘i he fakakaukau ko ia, kuo tali ai ‘e he Pule‘anga ‘Eiki Sea, ke hiki hake ‘a e mon ‘ia ‘o kinautolu ‘o e kau toulekeleká, pea peh ki he fa‘ahinga ‘oku nau faingata‘a‘ia faka sinó p ko e (*disability*).

‘Oku hokohoko atu ‘a e tokoni ‘a e Pule‘angá ‘o fakafou ‘i he Polokalama Tokoni Fakasosiale ki he kakai ‘oku faingata‘a‘ia mo e kau toulekeleka ‘i he ta‘u 70 ki ‘olungá, ‘o pehe ni ‘Eiki Sea. Ko e taimi ni, na‘a nau ‘ai ‘a e ki‘i pa‘anga me‘a‘ofa ko e pa‘anga ‘e 65 he m hina ‘Eiki Sea. ‘E kamata ia mei he ‘aho 1 ‘o Siulai. Ko ia kotoa p ‘oku ta‘u 70 p kuo ‘osi a‘u ‘o ta‘u 70 p ‘oku

teuteu ta'u 70, 'o lele ai ki he ta'u 74, te'eki a'u 'o 75, 'e hiki hake ia mei he pa'anga 'e 65 ke 'oange 'ene pa'anga 'e 70 'i he mahina. Pea ko ia kuo ne a'usia 'a e ta'u 75, 75 koe he 'oku ke a'u 'o ta'u 75 ko e ta'u fakakoloa ia. Pea ko e fa'ahinga ko 'oku a'u 'o ta'u 80, 80 koe pea 'oku ngata p ai. Ko u tui 'Eiki Sea, ko e ki'i toe ko ki he 80 ki he 90 ko e ki'i tokosi'i p 'i he fonua ni, ka 'oku peh 'a e loto m fana 'a e Pule'angá, ke tokoni'i 'a e kau Toulekeleká hono fakalelei'i 'a e ki'i s niti ko ena 'oku 'oange ma'a nautolu.

Tokoni ki he sekitoa ki he mo'ui

Ko e Sekitoa ki he mo'ui 'Eiki Sea. 'I he tafa'aki 'o e mo'uilelei 'oku kei hoko atu ai p 'a e ng ue malohi 'a e Pule'anga ke fakapapau'i 'oku 'i ai ha faito'o mo e me'ang ue fe'unga 'i he lolotonga 'o e ta'ú, ke 'oua na'a hoko ha nounou ke uesia ai 'a e mo'ui 'a e kakai. Ko e 'uhinga ia 'oku fiema'u ai ke ng ue fakataha 'a e Potung ue Mo'ui, Potung ue Pa'anga, Palani Fakafonua ke fokotu'utu'u 'a e ngaahi fiema'u vivili 'a e Potung ue Mo'ui. 'I ai foki mo e ngaahi tokoni 'oku fai, 'omai 'e 'Aositel lia hono teke 'a e mo'uilelei 'oku ng ue fakataha pea mo e Potung ue Mo'ui pea mo e *Tonga Health*, pea 'oku tau fakam l ai ki he Pule'anga 'Aositel lia.

Ko e Patiseti ko eni 'a e Potung ue 'Eiki Sea, 'oku vahe'i 'e he Pule'anga 'a e p seti 'e 10, ke fakamavahe'i ia ko e pa'anga ia ke ng ue 'aki 'e he Potung ue Va'a ko ki he Mo'ui 'a e kakaí pea mo hono fuhu'i 'a e ngaahi mahaki ko 'oku 'ikai ke pipihi p ko e *NCD* 'i he ta'u fakapa'anga ka hokó.

Ko e hoko atu p eni 'a e Pule'anga 'Eiki Sea, hono poupou'i 'a e teke 'o e mo'uilelei ma'a e kakai 'o e fonua. 'Oku kei ta'e totongi p 'a e kongalahi 'o e ngaahi me'a faito'o, sio Toket ko e taumu'a ng ue p ia 'a e Pule'angá ki he mo'uilelei 'a e tokotaha kotoa p 'o e fonua ni.

Ko e **Sekitoa 'o e Akó**: Sea, kei hoko atu hono pukepuke 'e he Pule'anga 'a hono ngaahi fatongia tefito 'o fakataumu'a ki hono fakalalakala'i 'o e akó mo e ako ng ué, ke hoko ia ko e ma'u'anga mo'ui. 'Oku 'i ai 'a e *project* 'oku 'iloa ko e "Hala Fononga ki he Ng ue 'a e To'utupu 'o Tonga". 'Oku 'amanaki ke ne fakapa'anga 'a e ngaahi ako ng ue 'a e Pule'angá. Ko e ngaahi ako fakatekinikale, fakafuofua 'a e polouseki ko eni 'Eiki Sea, ki he pa'anga 'e 15milionu US. Fakam l heni ki he Pangik 'a mamani, 'i he'enua loto lelei ke fai 'a e ng ue ko eni.

'Oku 'i ai mo e ngaahi Polouseki ko e fakalelei'i 'a e ngaahi naunau faleako, pea 'oku kei hokohoko atu p foki 'Eiki Sea, 'a e polokalama tokoni ko eni 'a e Pule'angá, ki hono totongi atu 'a e ngaahi pa'anga me'a'ofa ki he ngaahi ako 'a e siasi, tatau p , 'i he *secondary* pea mo e *tertiary*.

'Oku 'i ai mo e tokoni mai 'a e Pule'anga 'Aositel lia 'Eiki Sea, ki hono feinga ke fakalalakala 'a e *TVET* p ko e ngaahi ako fakatekinikale, ko e 'uhingá ke lahi ai p 'a e ma'u faingamalie 'a e f nau ki he ng ue'anga 'i he kaha'u.

'Eá mo e ma'u'anga ivi

Ko e 'Eá mo e ma'u'anga ivi. 'Eiki Sea, kei muimui'i p 'e he Pule'anga 'a e Siate Folau na'e t pea mei mu'a 'i he Pule'anga ki mu'á 'a e feinga ko ia ke a'usia ha peseti 'e 50 'o e ma'u'anga ivi 'oku lava foki 'o...

Taimi: 1455-1500

‘Eiki Minisit Pa’anga: ...fakafo’ou ‘a ia fiema’u ia mei he la’ á p ko ha to e ‘uhinga kehe Sea. ‘Oku fakafuofua pea na’e ‘osi fakah atu pea mei he Potung ue mei he *MEIDECC* ‘a e kole ki he *Green Climate Fund* fakam mani lahi pa’anga ‘e 63 miliona, pea ‘oku fai ‘a e ng ue ki ai ‘a e Pule’anga pea mo e ngaahi kupu fekau’aki, pea ‘oku ou tui Sea ‘oku ‘i ai p ‘amanaki lelei lava ‘o ...ke mahino mai ‘a e tali ki he ng ue ko eni ‘i T sema ‘o e ta’u ni, pea ka tali mai ia, ‘oku ne lava ‘o fakapa’anga heni ‘a Ha’apai, Hahake mo Hihifo, ke langa ho nau ngaahi f soa ke malu’i mei he ‘ fonua.

‘Oku ou ‘oatu p ‘Eiki Sea ‘a e ng ue tokoni kuo ‘osi tali mai mo e pa’anga ko ia ke fokotu’u ha solar ‘i Niuatoputapu, pea peh ki he ‘otumotu Ha’apai. Ko e ‘otu motu Ha’apai foki ‘Eiki Sea ‘i he taimi ni ko e huufi ko eni ‘a e solar ko eni ma’u’anga ivi ko eni fakamuimui, ko Ha’apai ‘i he ‘otu Tonga ni kuo nau a’usia ‘a e peseti ‘e 50 ‘o e ma’u’anga ivi ‘oku fakafo’ou faka natula p ia. ‘Oku ‘amanaki ke langa ‘e Siapani ‘a e ma’u’anga ivi faka’uhila ‘i Hahake ‘i he ta’u ni, pea ko e ng ue ‘oku fai ‘e he va’a ko eni ‘Eiki Sea, ‘oku malangalanga ‘aupito. Pea ‘oku ou tui ko e t keti ko ki he 20/20 ‘e lava lelei p ‘o ikuna ‘i he ta’u ‘e 1 mo e kongá ko eni ‘oku toe.

Pa’anga ng ue Pule’anga ki he 2017/2018 \$595.8 miliona

Sea ko e Patiseti ng ue 2017/18 ‘oku fokotu’utu’u ko e fokotu’utu’u ng ue fakapa’anga ‘a e Pule’anga ki he kaha’u vave mai ke pukepuke ‘a e tu’unga fakapa’anga tu’uloa, ke ne tali ui mo matu’aki h ‘a e ngaahi feliuliuaki ‘i he tu’unga faka’ikon mika fakalotofonua fakafeitu’u mo e fakam mani lahi ‘o fakatatau pea mo e ngaahi fiema’u ‘oku fakatefito ai ‘a e pa’anga tokoni ki he patiseti. ‘Oku fe’unga k toa ‘a e pa’anga ng ue ‘a e Pule’angá mo e pa’anga ‘e 595.8 miliona, 595.8 miliona. ‘Oku ‘i loto heni ‘a e pa’anga ‘e 382.5 miliona. Ko e pa’anga ko eni ko e pa’anga mo’oni eni p ko e silini p ko e cash, pea mo e tokoni koloa ‘a ia ko e ngaahi tokoni eni ‘oku fai mai ‘i he founa ‘o e koloa, naunau ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 213.3 miliona. Ko e pa’anga ‘e 344.5 miliona mei he Pule’anga, pea ko e pa’anga leva ‘e 251.2 ko e ngaahi tokoni ia mei hotau hoa tokoni ki he langa fakalalakaka.

‘I he pa’anga ng ue ko eni 382.5 miliona, ‘oku fakapa’anga mei he ngaahi fonua tokoni ko e pa’anga ‘e 37.9 miliona, 285 leva mei he Pule’anga, pea ko e 23.5 miliona ko e pa’anga tokoni ia p ko e ‘ grant ki he patiseti p ‘oku tau ui ko ko e *Budget Support*, mo e pa’anga ng ue ko e 11.1 miliona, pa’anga p nite 14.6, 10.9 ko e tokoni ia ki he Patiseti. Ko e Patiseti Fakalalakaká ‘Eiki Sea ‘oku fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 251.2 miliona. Pea ko hono fakaikiiki ‘o e 251 ko ia ko e pa’anga ia ‘e 37.9 miliona ko e tokoni pa’anga p ko e pa’anga ia ‘oku ‘omai. Pea ko e 213.4 ko e ngaahi koloa ia ‘oku fakafou mai ai ‘a e tokoni.

‘Oku ‘uhinga eni ko e p seti leva ia ‘e 92 ‘oku fakapa’anga ia mei he pa’anga h mai ‘a e fonua, ‘a ia ko e tukuhau ia ‘oku tau t naki mei he ngaahi pa’anga t naki mei he ngaahi service ko ‘a e Pule’anga. Ko e p seti leva ‘e 8 ‘oku fakapa’anga mei tu’a.

Tu'unga n Pule'anga ki he 'aho 30 Sune 2017 fe'unga mo e \$470 miliona tupu

Tu'unga 'o e mo'ua p ko e n 'a e Pule'anga 'Eiki Sea, ko e fakak toa 'o e mo'ua n 'a e Pule'anga Tonga 'i he 'aho 30 'o Sune 2017 'oku fakafuofua ia ki he pa'anga 'e f ngeau-fitunoa mo e poini 'e 25 miliona, p ko e p seti ia 'e 52 'o e koloa 'oku fakatupu fakalotofonua 'e he fonua. 'A ia ko e hiki hake 'aki ia 'a e p seti .09 mei he tu'unga tataua mei he tu'unga na'e 'i ai 'i Sune 2016. Konga lahi 'o e hiki ko eni 'Eiki Sea, 'uhinga p ia ko e 'alu ke m 'olunga ange 'a e mahu'inga 'o e pa'anga 'Amelika. Ko e tefito'i liliu na'e fakahoko talu mei he 2016 ko e konga lahi ko e hang ne u lave ko ia ki mu'a Sea na'e 'i ai foki 'a e konga ko Patiseti Tokoni ko e konga ia ai p seti 'e 50 ko e n ia 'i he p seti m 'ulalo, 'a ia 'oku kau ia 'i he 'uhinga 'a e hiki hake ko eni 'a e tu'unga ko 'oku 'i ai hotau mo'ua ki tu'apule'anga mei he 'aho faka'osi 'o Sune 2016 ki he Sune ko eni 'o e 2017.

'Eiki Sea 'oku ou kole atu ke ki'i... lave'i p taimi ke u ki'i koma h kau toki hoko atu 'anai.

Sea K miti Kakato: M l 'Eiki Minisit . Hou'eiki tau m l l ai.

(M l l miniti 'e 15)

<005>

Taimi: 1515-1520.

S tini Le'o : Me'a mai e Sea 'o e K miti Kakato. (Veivosa Light of Life Taka).

Sea K miti Kakato : Tapu mo e Pal mia Tonga. Tapu mo e Hou'eiki N pelé, peh foki ki he Kau Minisit e Kapineti. Peh e fakatapu mavahe ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Hou'eiki, m l e kei fakalaum lie lelei e Feitu'u na ke hoko atu 'etau ng ué.

'Eiki Minisit Pa'anga : Tapu pea mo e 'Eiki Seá, pea 'oku ou fakamalumu atu p he talafakatapu kuo kamata'aki e fakahoha'a 'a e motu'a ni, 'Eiki Sea. Fakam l atu he ma'u faingam lie, pea 'oku ou tui ko e ki'i miniti ko eni 'e 35 ko eni 'oku toé, te u feinga p ke ki'i fakanounou atu p , he 'oku vave e ongoonga'a 'a e 'ahó.

Ako & mo'ui ongo sekitoa mahu'inga tokanga mavahe ki ai Pule'anga

'Eiki Sea, ka u ki'i fakam 'opo'opo si'i p mu'a he ngaahi me'a ne u lave ki ai ki mu'a, pea u toki foki mai 'o hoko atu. 'Eiki Sea, ko e ongo sekitoa mahu'inga ko 'oku fai e tokanga mavahe ki ai 'a e Pule'anga, ko e Akó. Akó, pea mo e Mo'uí. Ko e Akó, 'Eiki Sea, 'oku 'i ai mo e ...

<006>

Taimi: 1520-1525

'Eiki Minisit Pa'anga: ...Polokalama fo'ou fakapa'anga eni kamata ia 'i Sanuali ko e 15 miliona eni ia ko e tokoni 'a e pangik pea ko e polokalama fo'ou eni ia ko hono toki fai eni ia he

Pasifikí, ‘a ia ko e feinga ke tokoni’i e fa’ahinga ko ‘oku ‘ikai ke ma’u ng ué, pea ko hono kongā lahi hono vahevahe ‘o e polokalama ko eni ki hono tokoni’i e fa’ahinga ‘oku nofo mei he ako ‘i he kolisí, ko e ngaahi ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke lava ke ma’u e totongi akó, ‘a ia ‘oku ‘i aí ‘a e fokotu’utu’u heni ia ‘Eiki Sea ke lava ‘o totongi’i ‘enau akó, ke hoko atu ‘enau ako ‘a e fa’ahinga ko eni, pea ‘ikai ke ngata ai, ko e fa’ahinga ko ‘oku hiki ko ‘o nofo fonua ‘i Nu’usila mo ‘Aositel lia, ke tokoni’i e fa’ahinga ko eni ‘i he ‘ takai fo’ou ko ‘oku nau ki ai ke lava ‘o ma’u ha’anau ng ue, pea ‘oku ou fakam l heni ‘Eiki Sea ki he ‘Eiki Minisit Pa’anga m l l ko e polokalama ko eni ko e *new initiative* hang ko ia na’a ku fakahoko atu, k ko e kole eni ia ‘e he ‘Eiki Minisit ki he pangik pea ko u fiefia ‘oku lava ‘o fakahoko e polokalama ko eni ‘i Sanuali e ta’u kaha’u.

Fakama’ala’ala ki he hiki e tukuhau h mai me’akai fakatupu sisino

Ko e kongā ko ki he mo’ui lelei ‘Eiki Sea, ko e fili lahi taha ‘oku fepaki pea mo e Potung ue Mo’ui ‘i Tonga ni p , pea ko e ngaahi fonua he Pasifikí, ko e tupu fu’u sisino, ‘oku ‘uhinga foki ia ko e me’atokoni ko ‘oku tau ma’u ‘Eiki Sea. Ko e kaveinga ng ue ko eni, ‘oku hokohoko atu ai p e Pule’anga hono fuhu’i ‘a e pole faingata’a ko eni ‘o e o’i ko ‘o e to’onga mo’ui ki he mo’ui lelei. Pea ‘i he’ene peh ‘Eiki Sea ‘oku hokohoko atu ai p he ta’u fakapa’anga ko eni ko hono hiki e tukuhau fel ve’i mo e me’akai ko ‘oku ne fakatupu ko ‘a e sisino, pea ko e me’a fo’ou ‘oku fakakau he ta’u ni, ‘oku fakakau mai leva ki heni ‘a e inú, ko e inu ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi inu ia ‘oku fu’u m ’olunga ‘a e suka ko ‘oku ‘i ai, pea ‘oku fokotu’u mai leva ia ke tukuhau’i mo e inu ko eni, ke ‘oua ‘e lahi hono ma’u ‘e he f naú.

Hikihake p seti 10 tukuhau ki he tapaka mo e ‘ohokaholo

Ko e tapaka pea mo e ‘olokaholo pea mo e ngaahi me’a peh , ‘oku to e ki’i tukuhake ‘Eiki Sea ‘a e tukuhau ‘eikisia ko eni ki he koloa ko eni, ko e feinga p ke ‘oua ‘e to e faka’ai’ ai e to’utupu pea mo e kakai ki hono ma’u ‘o fu’u lahi ‘aupito ‘a e ngaahi koloa ko eni, pea ‘i he taimi tatau p ko e silini ko ‘oku ma’u mai mei ai ‘Eiki Sea ‘uhinga ia ko ‘oku kau ai ki hono hiki p seti ‘e 10 ko ‘o e Patiseti ko ki he mo’uí, tautautefito ki he va’a ko eni ‘oku feng ue’aki hangatonu mo e mo’ui ‘a e kakai pea mo hono tau’i ‘o e *non-communicable disease*.

Fakama’ala’ala ki he n e fonua mei tu’apule’anga

Ko e kongā faka’osi na’a ku lave ki ai Sea ko e tu’unga ‘a e n ‘a e fonua mei tu’apule’angá. ‘Eiki Sea ko e kongā lahi ‘a e n ko ‘a e fonua ko e n ia mei Siaina, ‘o fel ve’i hangatonu eni ia mo hono langa ko eni ‘o Nuku’alofa ‘a e n ko ‘a e Pule’anga. Ko e n ko eni ‘Eiki Sea ‘e kamata ia mei he ta’u 18/19 ta’u fakapa’anga ko ia, kuo pau ke fai leva hono totongi fakafoki ‘o e pa’anga tupu mo e kongā ‘o e sino’i pa’anga n , ‘a ia ‘oku ‘i ai ‘a e teuteu lahi ki ai ‘a e Pule’anga ko e taimi ko ‘e hoko ai ‘a e fai ‘a e ‘ ng ue ko ení ‘oku ‘i ai ha pa’anga fe’unga kuo tuku ke totongi’aki ‘a e ngaahi n ko ení, ‘e lava p ‘o fai ‘a e talanoa ‘Eiki Sea pea mo e Pule’anga Siaina ‘i he ki’i ‘a’ahi na’e fai ‘a ia ’oku mahino mai eni ko e n ko ki he *High School* ‘o Ha’apai ‘e to’o ia ko e ng ue fakapepa p ia ‘oku fai ki ai, peh p mo e ‘amanaki ke to e kole ki he Pule’anga Siainá na’a lava ‘o to e toloi ‘a e n ko eni ‘i hono totongi ha to e ta’u ‘e nima nai.

Ko e fel ve'i ko eni mo e ngaahi sino taautaha ko 'oku nau ma'u 'a e ngaahi langa ko eni 'Eiki Sea 'oku fai 'a e feng ue'aki v ofi 'a e Pule'anga mo kinautolu ko e 'uhinga ke nau lava 'o totongi mai 'a e ngaahi totongi tupu ko eni 'i he tu'unga ko 'oku 'i ai, k 'oku mahino 'aupito p ia 'Eiki Sea 'i he tu'unga ko 'oku 'i ai 'a e tu'unga nofo p ko e ng ue'aki 'a e ngaahi 'ofisi ko eni 'oku 'ikai ke malava ia he silini 'oku t naki mei ai ke ne fuesia 'a e ngaahi n ko eni, k 'e toki fai 'a e ng ue ki ai 'a e Pule'anga 'Eiki Sea.

Ngaahi pou tuliki ki he fakapa'anga Patiseti 17/18

Ko e konga faka'osi 'Eiki Sea ko e Patiseti ko eni he 17/18 'oku fakapa'anga ia he Pule'anga pea mo e ngaahi fonua tokoni mei muli hono vahevahe 'i he ngaahi pou tuliki lalahi ko na'a ku lave ko ki ai 'anenai ki mu'a ia, 'a ia ko e ngaahi ng ue fakas siale, pou tuliki ki he ng ue'anga faka'ekon mika, mo e pou tuliki ki he ngaahi ng ue'anga fakapolitikale. 'I he tafa'aki 'e taha ko e pou tuliki...

<007>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Minisit Pa'anga : ... piki ki he ngaahi ng ue lalahi, ko e konga lahi ia 'oku fakapa'anga ia mei he ngaahi fonua tokoni mei muli, o fakafou mai 'i he ngaahi *project* mo e polokalama ng ue, 'a ia 'oku ne tataki 'a e Patiseti 17/18. 'Oku hoko atu ki heni 'i he pou tuliki ki he ngaahi ng ue fakas siale.

Sea, ko e fakam 'opo'opo, 'Eiki Sea, hang ko e fakahoha'a ne fakahoko atu ki mu'a 'oku 'ikai ke toe 'uli'ulil tai ke tau ikuna 'a hono fakahoko 'a e ngaahi taumu'a ng ue ko eni, ki he Patiseti ki he 2017/18. 'E malava ia 'i he ng ue fakataha, mo e k fataha 'a e Pule'anga mo hono ngaahi kupu fekau'aki, kau ai a e Fale Alea, hoa ng ue ki he fakalalakaka, sekitoa taautaha, sosaieti sivilé, kulupu fakakoló, ngaahi siasi. 'I he ng ue fakataha ko eni 'Eiki Sea, 'oku ou tui ta'etoe veiveiua 'a e motua ni, malava ke tau a'usia ai 'i he lolotonga ni mo e kaha'u na, 'a e v sone fisifisimu'a ko ia 'o e palani fakalalakaka, 'i he p toloaki 'a e fakalalakaka, ke fakalekesi 'a e mo'ui, ki he tokotaha Tonga kotoa p . 'Eiki Sea, 'oku ou fakam l lahi atu mo e loto hounga'ia, 'i he faingam lie kuo tukumai ma'a e motu'a ni, ke fakahoko atu 'a e 'Esitimetu 'a e fonua 'Eiki Sea, m l 'a e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato : M l . Hou'eiki, ko e Minisit Pa'anga kuo lava 'ene fakamatala fekau'aki mo e Patiseti, kae tukuatu e fanga ke mou me'a mai. Kapau...fokotu'u mai pea 'oku 'i ai e pou pou.

Lord Nuku : Sea.

'Eiki Sea K miti Kakato : Me'a mai 'Eiki N pele 'Eua.

Lord Nuku : Ko e me'a p 'oku ki'i tokanga ki ai 'a e motu'a ni ia ki ai 'Eiki Sea, koe'uhí kae mahalo te tau toki 'alu p mahalo 'o fakakupukupu.

Sea K miti Kakato : Ko ia.

Lord Nuku : Ka koe'uhí 'oku tokanga 'a e motu'a ni ki he liliú, ki he fo'i ngaahi liliu ko na'e fai ko ki he Patiseti Fakaangaangá. Lave'i p 'e he motu'a ni ia 'Eiki Sea, ko e liliu ko ia na'e 'omai 'oku fakal kufua ki he pa'anga 'e 13 miliona, 'i he tohi ko na'e 'omai ko 'o liliú 'Eiki Sea. 'Oku 'asi ia ko e pa'anga kotoa ko iá, mei Fale pa'anga p ia 'Eiki Sea. 'A ia ko e T pile 'uluakí 'a ia ko hono fakalukufuá 'Eiki Sea, 5.7 'oku 'i ai 'a e 13 miliona, 'a ia ko e ng ue ia 'a ia 'oku peh ko e pa'anga 13 miliona ko iá, pea 'i ai mo e 20 miliona, ko e 'esitimetri tokoni mei muli. 'A ia 'oku fakak toa ia 'Eiki Sea, 'oku 'i he ta'u fakapa'anga 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e \$33 miliona 'Eiki Sea. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi kulupu, 'oku 'ikai ke fu'u lave'i 'e he motu'a ni ki he'ene tu'u fakafehoanaki ko ki he Patiseti. Tukukehe p mahalo 'e toki me'a mai p e 'Eiki Minisit , 'o fakatatau ki he ngaahi kulupu. 'A ia ko e fakakatoa 'o e pa'anga h atú, 'a ia 'oku fakakulupu leva. Kulupu 10 'o 'alu peh 'a e anga ko 'o e ... ke ma'u ko eni ko 'a e fika ko eni ko 'oku fai ki ai ko 'a e feme'a'akí Sea.

Tokanga ki he fakamatala 'oku tupulaki pa'anga h mai

Ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokangá, lolotonga ko e fakamatala fakama'ala'ala ko ia 'a eni ko 'oku 'osi 'omai ko 'e he 'Eiki Minisit Pa'angá, 'oku tupulaki p 'a e pa'anga h maí ia. Ka ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokangá, 'oku fai 'a e tokanga ki he 'esitimetri tokoni mei muli. Pea mo e pa'anga ko eni fakalotofonuá, 'a ko 'oku t naki fakataha ia 'o ma'u ai 'a e 33 miliona 'Eiki Sea. P na'e anga f f , hono toe holoki ko eni ko 'o to'o, 'oku hang kiate aú p na'e ta'epalani p na'e ta'efokotu'utu'u lelei 'a e ng ué Sea. He ko e to'o ko ení Sea ko e tu'o 3 eni hono feliluiaki, hono 'omai 'a e fakamatala pa'anga ko eni ko ki he 17/18. Ka ko 'ene to'o fakafokif ko ení pea mo e ngaahi kulupu ko ia 'oku to'o mei aí 'Eiki Sea, 'e 'ikai ke lava uesia ai, 'a e ngaahi palani ko 'oku 'osi fokotu'utu'ú 'Eiki Sea, he ko 'eku lave'í, ko e holo fakalukufua pea 'oku 'ikai ke 'i ai ha loko me'a ia 'e liliu, he Patisetí 'o fakatatau ki he fakamatala pa'anga ko ia 'oku 'omai.

Kole fakama'a'ala ki he holo 33 miliona 'esitimetri tokoni koloa mei muli

Ka ko e kole p ke ne toe fakama'ala'ala mai angé 'Esitimetri tokoni koloa mei mulí, 'ene holó 'a e 20 miliona. Na'e 'ikai ...

<008>

Taimi: 1530-1535

Lord Nuku: p na'e anga f f 'ena fakafokif p 'o to'o ia he na'e tu'u mai p ia 'i he Patiseti Fakamatala 'o fakakaukau 'e 'i ai ha tokoni mei ha fonua tokoni. Ka ko e, pea 'uh ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e hoha'a koe'uh he 'oku tau, konga lahi foki 'etau patiseti 'oku tokoni mei muli. Na'a ke me'a p ki ai Sea na'e 'osi fakama'ala'ala mai p 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga 'a e lahi ko 'o e pa'anga tokoni mei muli pea mo e ngaahi polokalama 'a na'e tonu ke kau ai eni. 'Oku f f leva e anga e tu'unga falala'anga ko ki he ngaahi pa'anga tokoni mai? Kapau 'oku lava ke holomui pehe ni p 'a e pa'anga ko ia Sea, 'i he ki'i taimi si'isi'i p ko eni mei he ngaahi uike na'e 'uluaki 'omai ai ki he 'aho ni kuo holomui e pa'anga ia 'e 20 miliona pea mo e 13 miliona ko 'o 'alu

hake ia 'o 33 miliona Sea. Pea 'oku fai leva e tokanga ki he ngaahi tokoni mei muli p 'oku anga f f hono fakapapau'i Sea. Ke fakama'ala'ala mai mu'a ka tau toki hoko atu.

Eiki Sea: M l . Minisit Pa'anga.

Tali Pule'anga ki he 13 miliona he pa'anga tukuhau levi

Eiki Minisit Pa'anga: Tapu pea mo e Sea pea 'oku ou kole ke u fakatapu atu ki he Hou'eiki e Fale 'Eiki Sea. Fakam l atu 'Eiki Sea hono 'omai e fehu'i ko eni. Pea te u kole p ke u to e fakamatala p pea 'oku ou tui 'e mahino ange ai 'Eiki Sea. Sea ka ko u kole p ki he Hou'eiki ko u tui 'oku, na'e 'osi tufa atu p ki he Hou'eiki M mipa 'a e miniti ko ia 'a e fakataha 'a e K miti Pa'anga ko 'a e Fale Alea. 'Eiki Sea 'oku ne hanga 'o fakaikiiki mai ai 'a e ngaahi 'uhinga ko ia ki he pa'anga 'e 33 miliona ko eni, ka neongo ia 'Eiki Sea te u to e feinga p ke to e fakamatala'i ke mahino ange 'a e, 'a e tu'unga ko eni 'Eiki Sea. Hang ko ia ne u lave ko ki ai ki mu'a ko e 'uluaki 'esitimetri na'e 'omai p ko e pa'anga, p ko e fakafuofua ia ko e silini ia 'e ala ma'u mei he pa'anga h mai mei he *levy* ko e pa'anga 'e 18 miliona. Na'e fai ai e fakakaukau 'Eiki Sea ke to e hiki hake e *levy* 'i he *foreign exchange* p ko e fetongi pa'anga. 'I he tu'unga ko fakamuimui taha 'oku tau a'u ki ai na'e mahino leva 'oku 'ikai ke to e fiema'u ia. Ko e me'a ia na'e to e to'o ai ka tau ng ue'aki p ko e pa'anga fakafuofua ki ai he 'oku kei mo'ui p e lao, fakafuofua ki he nima miliona. 'A ia ko e holoki 'aki ia pea mei he 18 ki he 5 miliona 'a ia ko e 'uhinga ia e 13 miliona.

Tali Pule'anga ki he 20 miliona ngaahi tokoni ki he Patiseti

Ko e pa'anga ko 'e 20 miliona na'e 'i ai e, ko e 'asi ko he 'esitimetri ko e *other donors* 'a ia 'oku fakalukufua p ia ka na'e kau ai mo e fakakaukau ko e kau eni ha tokoni na'e ngalingali 'e ma'u mai mei *Papua New Guinea*. 'A ia na'e pa'anga 'e 20 miliona 'i he 2017/2018 pea 14 miliona 'i he 2018/2019. Kuo mahino mai eni ia mei *Papua New Guinea* he 'ikai ke nau 'omai 'e nautolu ha silini 'oku nau faingata'a'ia nautolu. Pea 'i he'ene tu'unga ko ia kuo mahino, to'o leva ia mei he'etau 'esitimetri 'a e 20 miliona ko ia 'o t naki ia pea mo e 13 ko e 'uhinga ia 'oku ma'u ai ko e 33 miliona.

Ko e h ko ki tu'a p ko e *in-kind* e 20 miliona ko ia, ko e taumu'a 'a *Papua New Guinea* he talanoa na'e fai te nau mai p nautolu 'o fakahoko 'enau tokoni, na na'e fakataumu'a mai eni ke nau mai 'o tokoni ki hono langa ko 'o Teufaiva pea peh ki he *Institute of Sport* 'a ia 'oku to e to'o p mo ia he tafa'aki 'e taha mei he pa'anga h atu. 'A ia Sea ko hono, ko e ngaahi kupu ko na'e to'o mei ai ko 'a e 13 miliona ko eni, 'e to'o k toa p ia mei he Potung ue Pa'anga mei he ngaahi, ngaahi kupu ena 'oku 'omai p Sea ka ko 'eku, lava p ia 'o ma'u e fakaikiiki. Ko e fakaikiiki 'oku 'omai p ko eni ka 'oku 'ikai ke u ma'u, ma'u pau e ngaahi kupu ko ia 'oku to'o mei ai ka te u 'oatu p 'o fakatatau ki he'eku manatu.

Ka ko e miniti ko 'a e fakataha ko 'a e K miti Pa'anga na'e 'osi 'omai kakato p ai. 'A ia ko e, na'e 'i ai e silini ko e tolu miliona na'e to'o ia mei he silini na'e vahe'i ko e totongi ia ko e *CT* 'Eiki Sea p ko e *Consumption Tax*. 'A ia ko e taimi ko 'oku hoko ai ha ngaahi *project* lalahi, kau ai e ngaahi *community project*, ko e *CT* kuo pau ke nau totongi ia 'e nautolu ia. Pea kapau leva 'oku faingata'a'ia 'a e *community* ko ia p ko e sino ko ia 'oku nau kole mai leva ki he Pule'anga pea tali 'e he Pule'anga ke ng ue'aki pea mo e, pea mo e ' Potung ue ko 'a e Pule'anga. 'A ia ko e taimi ko 'oku 'ai ai ke totongi ...

Taimi: 1535–1540

'Eiki Minisit Pa'anga: ... *CT* ia 'oku 'ikai ke totongi leva ia mei he silini ko eni 'oku to'o 'o tuku 'i Fale Pa'anga ke totongi'aki ia ki he Tukuhaú pea mo e T naki Pa'angá. 'Oku kau ai pea mo hono fakasi'isi'i e silini na'e 'aki e 1 miliona ko e tokoni ki he ngaahi *organization* kehekehe 'i ha ngaahi fiema'u fakah mai ki he Pule'angá. Pea kapau 'oku tali 'e he Pule'angá, te nau to'o mei he silini ko iá.

Holoki 13 miliona Patiseti to'o pe he Patiseti Potung ue Pa'anga

'A ia ko hono fakak toa ko ia e holoki ko 'i he patiseti ko 'a e Potung ue Pa'angá, ko e 13 miliona 'Eiki Sea. Pea ko u kole fakamolemole atu p 'oku, ko e ngaahi kupu ko eni 'oku 'ikai ke u ma'uloto k toa hono fakaikiiki. Ka 'e lava p 'o fakah mai 'Eiki Sea. Ka 'oku hang ko 'eku lave kimu'á, na'e 'osi fakah k toa p eni ki he K miti Pa'angá pea 'oku tonu ke ma'u p he l kootí. M l 'Aupito 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M l . N pele, kuo fiemalie?

Lord Nuku: 'Oku ne mea'i foki he taimi ni ka te ne toki hanga 'o fakah h mai 'anai. Ka na'e makatu'unga e fehu'í ia he koe'uhí ko 'ene 'asi ko ko e tokoni mei mulí. Ta ko foki 'oku fakahangatonu ia heni, 'ikai foki ke tu'u mai ia 'i heni ko e tokoni mei P pua Niukini.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ka ko e me'a p ko 'oku lave'i 'e he motu'a ni ki he Fakamatala 'Esitimetí, 'oku 'i ai e ngaahi tokoni mei muli, ka ko e anga ko 'eku lave'í 'oku nau 'i he tu'unga tatau p . P kuo 'omai e pa'angá p 'ikai ka kuo nau 'osi hanga 'o 'omai e tukup ka na'e 'uhinga peh hono fehu'í. Koe'uhí, kapau leva 'oku ala holomui peh p 'a P pua ia 'i he fiema'u 'a P puá, f f leva 'a e ' tokoni ko 'oku nau 'i he tu'unga tatau kuo nau 'osi pal mesi mai. He ko e tokoni ko eni ko e tokoni koloa. Pea 'oku lava 'e he ngaahi tokoni pehe ní ia 'Eiki Sea 'o fakafeh laaki'i 'a e palani fakal kufua ko e ko mei he ta'u fakapa'anga kuo 'osí ke tau hoko atu ko he pa'anga ko ta'u ní, ki he ta'u fakapa'anga ko eni. Ko e 'uhinga ia e fehu'í ki he ngaahi tokoni ko 'oku nau 'i he tu'unga tatau. Na'a 'iloange p kuo to e a'u atu ia ki he ta'u kaha'ú kuo to e talamai, na'e to e holomui 'a f ia. He koe'uhí, he 'oku 'ikai foki ke fakapapu'i.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Ka koe'uhí ko 'ene tu'u ko h 'oku 'ikai ke fakahingoa. Ka ko 'ene me'a ko 'oku mahino he taimi ní 'oku mahino ki he motu'a ni he taimi ni. Ta ko e 'uhinga 'o e 20 ko , ko e 'uhingá ia ko P pua Niukini. Pea na'e 'uhinga p hang ko 'anenai ko , 'a eni ko ki he 13 milioná. He 'oku 'i ai e ngaahi fiema'u foki 'Eiki Sea ko 'etau talanoa foki eni he taimi ni ke 'uhí ki he fiema'u vivili ko kakai e fonuá. 'Oku fakahoko mai heni koe'uhí ko e leví, p ko e leví f , fakalukufuá p ko e t naki pa'anga ko eni na'e fai ki he Sipotí. He koe'uhí 'oku 'i ai 'a e fiema'u

vivili ‘a eni ko na’e fakahoko atu ‘anenai ‘a ko pea mei he potung ue p ‘a e Pule’angá, ka ko e tali ko mei h , kuo ngata e siliní. Ka ko eni ia, ‘oku to’o e pa’anga ia ‘e 13 miliona pea ‘oku to’o ia pea mei he fakakulukulupú. Pea he ‘ikai ke malava ke to e maliu holo e ngaahi fiká, ki he ‘aki ki he fiema’u vivilí. He koe’uhi foki ko ‘etau lele ko he patiseti ko ení te tau toki fononga atu ‘anai fakakulupú, ko ‘etau talanoa fakalukufua foki eni ki he liliú.

Sea K miti Kakato: Ko ia.

Lord Nuku: Pea ‘ikai ke lava ke tau to e hanga ‘o ta’ofi e fo’i fika ko ení, 13 milioná kae ‘alu ki ha ngaahi fiema’u vivili. He ‘oku malava p ke kei tu’uma’u p leví ia ke ‘oua ‘e holoki ‘o fakatatau ki he me’a ko ‘oku me’a mai’aki ‘e he ‘Eiki Minisit Pa’anga. He koe’uhí ‘oku ‘i ai e ngaahi fiema’u ka ‘oku tau hanga ‘etautolu ‘o holoki e patisetí pea ‘oku uesia ai e kau ng ué ia. He ko e p seti ‘e 53 ko eni ko ‘o e pa’anga fakalukufua ko fonuá, ‘a ‘oku ‘alu ki he v hengá, te tau lava p eni ke tau tokanga’i heni e kakaí lau’ahó. ‘Oku ‘uhinga peh anga ko ‘o e fakamatalá p te tau lava to e ki’i nga’unu holo he ko e levi ko ení p ‘e lava ke tu’uma’u p ‘Eiki Minisit Pa’anga kae ‘oua ‘e to’ó kae holoki ko me’a ko ení ‘Eiki Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 .

Lord Nuku: Ko e, koe’uhí ko ‘etau talanoa fakalukufua foki eni ki he pa’anga fakalukufuá Sea.

Sea K miti Kakato: Minisit .

‘Eiki Minisit Pa’anga: M 1 ‘Eiki Sea. Pea ko u, tapu atu Sea, ‘ikai ke ‘ilo p te u to e fakamatala f fee’i e me’a ko ení ‘Eiki Sea. Ko e leví ia ‘Eiki Sea ko e tu’u ko ‘a e laó pea ‘oku kei laum lie lelei p laó ia. Ko e fakaangaanga p ia ‘a e Pule’angá ke fai hano hiki ki ‘olunga. Pea ‘i he mahino mai ko eni e tu’utu’uni ia ‘a e Pule’angá, tau foki p tautolu ki he laó ‘o fai’aki p ia. Ko e, hono holokí ‘o’ona ‘Eiki Sea, ko e ‘uhingá ke ‘oua to e lahi hono uesia hono feliuliuaki ko ngaahi fiká ‘Eiki Sea

<001>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Minisit Pa’anga: ... Sea. He ko ‘ene ue’i p ha fika ha taha ‘i ha potung ue ko ‘ene ng ue k toa ia ‘Eiki Sea. Ko e fakakaukau fakapotopoto ko ‘a e motu’a ni ‘Eiki Sea ko ‘ene faingofua tahá p to’o k toa p mei he Potung ue Pa’anga. Pea ko e ‘uhinga ka ‘i ai ha taimi ‘oku fiema’u ai ha ‘ fie ma’u mei ha ngaahi tafa’aki kehekehe ‘Eiki Sea ‘e fai p mei Fale Pa’anga hono leva’i mo hono fakapotopoto’i.

Kau peseti 53 vahe kau ngaue Potungae Mo’ui & Potung ue Ako

‘Eiki Sea ko e me’a ko fel ve’i mo e vahé ‘Eiki Sea e kau leipá ‘oku ‘osi ‘i loto k toa p ia he p seti ‘e 53 ko eni. ‘A ia ‘oku ne ‘osi lava p ia ‘o feau ‘a e fiema’u ko ‘a e kau ng ue kau *staff* mo e kau lau ‘aho. Pea ko e taha eni ia ‘e Sea he me’a mahu’inga ‘oku mahu’inga p ke mea’i he ‘e Fale ko e p seti ‘e 53 ko eni ko ia ia na’e fai e fel toi ki ai mo e ngaahi sino f tokoni’aki p ng ue’aki ki he *budget support*. ‘A ia kuo pau ke tau tukuhifo ko e vahé he ‘ikai ke to e ‘ova he p seti ‘e 53 he pa’anga h mai ko ‘oku t naki ‘e he fonua ni. Pea ‘oku, ko e ‘uhinga ia ‘oku nau

tokoni mai leva ai ki hono totongi 'o e vahe taut fito ki he Potung ue Mo'ui p ko e Potung ue Akó ko e vahe ko 'a e kau ng ue ko iá 'oku totongi he 'e *budget support*.

'A ia ko hono fakalukufua 'Eiki Sea pea hang ko ne u lave ki ai 'anenai ko e 'Eiki N pele ko eni ko ia 'oku Sea ko he K miti Pa'anga ko 'a e Fale Alea. Pea 'oku ou tui 'oku mea'i lelei p 'e he 'Eiki N pele 'a e ' fakamatala ko eni ko u fai. Pea 'oku ou tui kapau 'oku 'i heni e miniti 'Eiki Sea 'e me'a hifo p ki ai e Hou'eiki ki hono vahevahe ko eni. Pea kapau 'e 'omai p ha ki'i s koni 'e ua ka u ki'i h ki tu'a ki he'eku kau ng ue ke 'omai hono fakaikiiki te u loto fiem lie p ki ai 'Eiki Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 'Eiki Minisit .

Lord Nuku: Sea.

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele.

Taukave mahu'inga ke fanongo kakai ki he ngaahi liliu ki he Patiseti

Lord Nuku: 'Oku m hino p ia 'Eiki Sea 'a e me'a ko he K miti Pa'anga. Ko e K miti Pa'anga na'e 'ave ki ai ke fakalao'i 'a e ngaahi liliu. Pea ko e ngaahi fakamatala ko 'i ai 'Eiki Sea 'oku pau p ke 'omai ki Fale ni koe'uhí ko e kakai 'o e fonuá Sea. Kapau na'e ta'unga e kakai 'o e fonua ia he 'ikai ke u to e hoha'a atu au ia he 'oku 'i ai 'a e fiema'u vivili. Pea na'e me'a mai p 'Eiki Minisit ko e patiseti ko eni ko e taumu'a ke fakakakato 'a e ngaahi taumu'a fiema'u. Pea ko e 'uhinga p ia hono fehu'i 'Eiki Sea. 'Oku ou lave'i p au ia 'a e me'a ko 'oku me'a mai ki ai ka koe'uhí ko 'etau alea ko he Fale ni koe'uhí ko e kakai 'o e fonuá pea 'oku 'i heni kotoa 'a e Pule'anga ko e Fale Alea ko e kakai. Ko e 'uhinga peh 'a e anga hono fehu'i 'o'ona 'eni. Ko ia p Sea.

Sea K miti Kakato: M 1 . Ko e, me'a mai 'e Fakafofonga 17.

Fe'ao Vakata : Sea tapu p mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu atu ki he 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki Pule'anga peh ki he Hou'eiki N pele. Tapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Kole fakama'ala'ala ki he hiki GDP mei he peseti 49 ki he 52

Sea ko e ki'i kole fakama'ala'ala p ki he 'Eiki Minisit Pa'anga peh ko 'ene me'a mai ko eni fakafuofua ki he, 'a e tau n ko e peesi 85 pa'anga 'e 413.9 miliona pea ko e p seti ia 'e 45.5 'o e GDP. Ka ko u lave'i p Sea na'e me'a 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga 'o peh p seti 'e 52 'a 'etau n . Ko e p seti 'e 52 ia 'etau GDP. Ko u lave'i p Sea ko e, 'oku 'i ai 'a e faka'amu pea mei he ngaahi kautaha 'oku f ng ue'aki pea mo e Pule'anga ke 'oua 'e 'ova 'etau n he p seti 'e 50 'etau GDP pea ko e kole p fakama'ala'ala 'a e, ma'u fakama'ala'ala p Sea. Lave'i p mei he Fakamatala Patiseti ki mu'a na'e p seti 'e 49 'o e GDP pea 'i he Fakamatala Patiseti fo'ou 'oku p seti 'e 45.5. Pea ko u faka'amu p ke, ko e fie kole fakama'ala'ala p 'Eiki Minisit ho'o me'a mai 'oku p seti 'e 52 ia 'i he 'aho ni. M 1 .

'Eiki Minisit Pa'anga: M 1 . Tapu mo e 'Eiki Sea tapu pea mo e Fale 'Eiki ni. 'Eiki Sea ko e mo'ua ko 'i he, ko e mo'ua p ko e *public debts* 'oku kongá 'e ua. Ko e mo'ua ki tu'apule'anga pea mo e mo'ua fakalotofonua. 'A ia ko e, ko hono fakataha'i ia ko 'o e mo'ua ki he fakalotofonua mo tu'apule'anga 'a ko na'a ku fakahoko atu 'Eiki Sea. M 1 .

Sea K miti Kakato: M 1 . Me'a mai Vava'u 16.

'Akosita Lavulavu: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea fakatapu heni ki he 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki Kapineti. Fakatapu heni ki he Hou'eiki N pele pea peh foki 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea ko u ...

<002>

Taimi: 1545-1550

'Akosita Lavulavu: fie tu'u pe ke u fakam 1 heni ki he 'Eiki Minisit Pa'angá pea peh ki he Pule'angá ki he ng ue lahi kuo nau fakahoko 'i hono teuteu'i mai 'a e Patiseti Fakaangaanga ko ení ke tali 'e he Fale ni Sea. 'Eiki Sea ko e patiseti ko ení na'e tufa mai e patiseti ko ení na'e ha'u fakataha pea mo e *Corporate Plan* pea mo e *Annual Report* L pooti Fakata'ú Sea, pea 'oku ou tui Sea, na'e tonu ke kau ki ai pea mo e L pooti 'A'ahi Faka-Fale Alea 'a e kau Fakafofonga Fale Aleá Sea. Pea 'oku ou tui Sea 'oku makatu'unga ai hono fa'u 'a e patisetí, pea 'oku ou tui au ia Sea 'oku 'ikai ke fen pasi lelei pea 'oku 'ikai ke nau kauhala tatau pea 'oku 'ikai ke nau fetaulaki lelei Sea 'a e fo'i L pooti ko eni ko 'e 4 na'u lave atu ki aí Sea.

Hoha'a ki he 'ikai fetaulaki lelei ngaahi fiema'u vivili he 'a'ahi Fale Alea mo e Patiseti

Ko e ngaahi L pooti 'A'ahi Faka-Fale Aleá Sea, fakata'ú 'a ia kuo nau 'osi fakah mai pea tali 'e he Fale ni 'oku hang kiate au Sea 'oku 'ikai ke fu'u fetaulaki lelei ia pea mo e patiseti ko ení, pea mo e ngaahi fiema'u vivili 'a e kakaí Sea. Pea 'oku ou hoha'a au ia Sea pe ko e ... ko f 'ia 'a e fiema'u vivili ko eni 'a e kakai masiva e fonuá Sea. Neongo 'oku 'i ai e ki'i kongá si'i heni Sea 'oku lave pe ki ai ka 'oku 'ikai ke fe'unga ia Sea. Na'a ku tui au ia Sea na'e totonu ke nofo e fo'i kongá lahi taha 'o e patiseti ko ení 'i he fiema'u vivili 'a e kakaí 'i he ngaahi v henga Fili takitaha Sea. Pea 'oku ou tui Sea na'e tonu ke kau atu pea mo e Hou'eiki e Fale ni, Hou'eiki N pele peh ki he Fakafofonga e Kakaí ki hono fa'u 'a e patiseti ko ení pea toki 'omai ki Fale ni Sea. Pea 'oku tau faka'amu Sea 'e hoko ia 'i he ta'u fakapa'anga hokó.

Hoha'a ki he mo'ua ngaahi kautaha taautaha & ngaahi no malu' Pule'anga

Kai kehe Sea, 'oku 'i ai e me'a 'oku ou fu'u hoha'a ki ai 'oku 'asi 'i he peesi 87 ki he 89 'i he Fakamatata Patisetí, 4.4.2.5. Ngaahi mo'ua 'a e ngaahi kautaha taautaha mo e ngaahi n malu'i 'a e Pule'angá Sea. 'A ia 'oku 'asi 'i he t pile 4.37, 'oku 'asi ai ko e 53.19 miliona fakak toa. 'A ia ko e lahi taha e ngaahi n ko ení Sea, ko e n ia pea mei he *Exim Bank* 'i Siaina, ko e ngaahi fale na'e langa 'i he n 'a e Pule'angá ke langa 'aki 'a e ngaahi fale na'e vela 'i he 16/11 Sea. 'Oku mahino 'i he fakamatata 'a e peesi 88 Sea, Fakamatata Patisetí 'oku 'i ai e palopalema lahi 'aupito ki he founda 'oku fai ai hono t fakafoki ki he Pule'angá Sea. 'A ia mei he 2006 ki he 2017 Sea

ko e meimei ta'u eni 'e 11 mei ai, ka 'oku mahino mai eni ia Sea 'oku meimei 'osi kotoa e ngaahi fale Sea ko eni kotoa hono *rent* atu ki tu'a pea kuo nau t naki lahi 'aupito mei he ngaahi *rent* ko eni, ka 'oku 'ikai ke fu'u mahino Sea, pe ko e h e tu'unga totonu 'oku 'i ai 'a e ngaahi fale ko eni mo e pa'anga 'oku t naki mei ai.

'A ia Sea 'oku 'asi 'i he peesi 85 'oku fakafuofua ki he pa'anga 'e 413.9 miliona 'a e lahi 'o 'etau mo'ua ke totongi pea 'oku fakafuofua ia ko e p seti 'e 49 'o 'etau *GDP* 'a ia 'oku ofi nai ia ki he vahe tolu 'e ua 'o e lahi ko eni 'o e mo'ua 'oku ma'u ia he pangik Siaina *Exim*. Pea 'i he peesi 83 leva Sea 'oku h ai 'a e fiema'u pa'anga lahi 'aupito 'a e Pule'anga ko e pa'anga 'e 48.7 miliona. Tupunga mei he fiema'u ke hokohoko 'a e totongi e n mei he Pule'anga Siaina 'a ia ko e pa'anga 'e 25.3 miliona 'oku kamata 'i he ta'u fakapa'anga 2019/2020. 'Eiki Sea kiate au ko e toki me'a fakaloloma mo'oni eni ia Sea 'oku hoko ki he kakai e fonua pea peh foki ki he kakai masiva e fonua ke nau t fakafoki 'a e n ia 'a e ngaahi kautaha taautaha na'e langa 'i he 16/11 Sea. 'A ia 'oku mahino kiate au, 'e to'o ia mei he pa'anga tukuhau 'a e kakai e fonua 'o kamata t 'aki ai e n ko eni Sea. Kae hili ko ia 'oku t naki p 'e he ngaahi kautaha taautaha ia 'a e ngaahi *rent* pea mei he ngaahi pisinisi 'i he ngaahi fale ko eni Sea. Pea kiate au Sea, ko e 'osi eni e ta'u 'e 11 nai mei ai, ko e 'osi eni e Pule'anga 'e 3 mei ai ...

<003>

Taimi: 1550-1555

'Akosita Lavulavu: ...Pal mia 'e tolu pea ko e Minisit Pa'anga mahalo eni 'e 5 mei ai Sea. 'Oku fu'u fakafehu'ia lahi 'aupito Sea. P ko e h e 'uhinga 'oku 'ai ai ke t 'e he kakai masiva 'o e fonua 'a e n ko eni 'o kamata 'i he 2018-19.

'Eiki Sea, 'oku ou kole atu mu'a ki he Pule'anga ke mou fakamolemole mu'a kae 'omai ange ha'amou tali ke fakafiemalie ki he kakai. P ko e h 'a e 'uhinga na'e hoko ai 'a e me'a ko eni? Pea 'omai ange mo ha tali ko e h 'a e 'uhinga ne mou tau toloi mai ai 'i he me'a ko eni Sea? Pea 'ikai ke mou fai ha ng ue ki heni, kae hoko eni ia Sea, ko ha fakamasiva lahi 'aupito ki he kakai masiva 'o e fonua. Kae tautaefito Sea, ki he v henga 'oku ou fakafofonga'i 'a e kakai 'o Vava'u. P ko e h 'a e 'uhinga Sea, 'oku kau ai 'a e kakai 'o Vava'u 'i he totongi Tukuhau ke t fakafoki 'aki 'a e n 'a e me'a na'e 'ikai ke nau kau ki ai Sea. Hili ko ia Sea, 'oku 'ikai ke *benefit* ha taha 'i he k inga 'o e finemotu'a ni. Tapu p mo e Fakafofonga pea mo e ongo N pele mei he Lolo 'a Halaevalu Sea. 'I he fu'u n ko eni Sea, 'oku 'ikai ha'amau *benefit* 'e taha mei ai. Pea 'oku 'ikai ke u tui au Sea, 'oku tonu ke mau totongi tukuhau kimautolu ia ke t 'a e ngaahi fu'u fale ko eni pea mo e ngaahi fu'u n ko eni Sea. Fakam l atu Sea, ki he ma'u faingamalie. M l .

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit Pa'anga.

Tali Pule'anga ki he hoha'a fekau'aki mo e mo'ua ngaahi kautaha taautaha

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu pea mo e 'Eiki Sea,. Pea ko u kole ke u h fanga p Sea, 'i he tala fakatapu kuo kamata 'aki 'Eiki Sea.

Sea, ko u fakam l lahi ‘aupito heni ki he Fakafofonga 16 ‘o Vava’u. Na’a ku peh ‘e au Sea, he ‘ikai ke fakatokanga’i ‘e ha taha ‘a e me’a ko eni. Ka ‘oku mahino mai kiate au, na’e fu’u ng ue ‘aonga ‘aki ‘a e taimi l loa na’e tufa ai ‘a e ‘Esitimeti, ke me’ame’a lelei ki he konga ko eni. Na’a ku feinga p ke u lave ki ai ‘i he’eku fakamatala fakalukufua ‘anenai Sea, ka na’e ‘ikai ke u fu’u fiema’u ke ‘oatu kakato ‘a e fakat t ko ‘oku ‘omai, ka ko ‘ene kakato eni ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga pea ko u fakam l atu ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea, ko e ng ue foki ko eni ‘oku mea’i p ‘e he Hou’eikí, kae ‘uma’ ‘a e kakai ‘o e fonuá. Ko e ng ue eni ia ke langa hake ‘aki hotau fonua ni pea mo e kolomu’á. Ko e ng ue p ia kuo pau ke fai, he ko u tui kapau na’e ‘ikai ke fakahoko ‘a e ng ue ko eni, ‘e kehe ‘a e fotunga ‘o e kolo ni he ‘aho ni, pea ‘oku ‘ikai fe’unga ia mo e langa fakalakalaká. ‘Oku ‘ikai ke u kau au ‘Eiki Sea, hono fehu’ia ‘a e ng ue ko ia ko u faí. Ko e fatongia ‘o e motu’a ni pea mo e Pule’anga ‘o e ‘aho ni, na’a mau sio ki he ng ue ko eni. Ko e h ‘a e ‘u ‘isi ke fakalelei’i ke lava ke fai ‘a e feng ue ‘aki lelei pea mo e ngaahi kautaha ko eni, ke nau tokoni mai.

Ko e totongi ko mo e ‘u *rent* ‘oku nau totongi ‘aki honau fanga ki’i falé, ‘oku ‘omai katoa p ia ki he Pule’anga. Ka ‘oku ‘ikai ke fu’u lahi fe’unga ia, ke ne hanga ‘o *cover* ia ‘a e fiema’u ia ki he totongi n . Manatu’i ko e n ia ko eni ‘oku malu’i ia ‘e he Pule’angá. ‘A ia ‘oku totongi ‘e he Pule’angá ia ki he Pangik Siaina, pea toki totongi mai leva ‘e he ngaahi sino taautaha ko eni ki he Pule’anga. Ko e silini ko kuo totongi ‘i he *interest* ‘ata’at p . ‘I he ‘ene a’u mai he ‘aho ni, fakafuofua ki he pa’anga ‘e 20 miliona. Ko e kamata mei he 18/19 ‘e to e lahi ange leva ‘a e me’a ko ‘oku fie ma’u ke totongi leva ‘a e *interest*, pea mo e konga ki he sino’i silini ko eni na’e n mai.

‘Oku fai ‘a e ng ue ki heni ‘a e Pule’angá, pea na’e ‘osi ui ‘e he ‘Eiki Pal mia ‘i he uike kuo ‘osi ‘a e ngaahi sino ko eni ‘o fai ‘enau fakataha, pea na’e ‘i ai p ‘a e fakafofonga ‘o e motu’a ko eni pea ‘oku ng ue mo e Potung ue Pa’anga, ke nau feng ue ‘aki pea mo e ngaahi kautaha ko eni.

‘Oku ‘i ai p ‘a e fanga ki’i *issue* ‘o e ngaahi langa ko eni. ‘Oku lahi ‘a e fanga ki’i *defectt* ‘i he langá pea ‘oku ‘ikai ke loto ai ‘a e kautaha ‘e taha, ke nau totongi mai ‘a e n ko eni. Ka neongo ia Sea, ko u tui ko e fanga ki’i ng ue fakalotofale p ‘e fai ‘a e feng ue ‘aki pea mo e ngaahi kulupu ko eni, ke nau totongi mai ‘a e silini ko eni na’a nau n atu pea mei he Pangik Siaina, ke fai ‘aki ‘a e langa hotau kolo ni.

‘Eiki Sea, ka u foki mai ki he me’a na’e fa’a ‘ohake ‘e he ‘Eiki Fakafofonga N pele ‘o ‘Eua. Ka ko e me’a eni ‘Eiki Sea, na’e ‘osi ‘omai p ‘e he kau ng ue ‘a e meili, kae ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au ia kuo ‘osi ‘omai ka u to e lele atu au ki tu’a, t ko ena kuo nau ‘osi ‘omai...

<004>

Taimi: 1555-1600

‘Eiki Minisit Pa’anga: ...ka ko hono toki fakamo’ui hake eni, ‘a ia ko hono fakaikiiki eni ‘Eiki Sea. Na’e to’o leva ‘osi vahe’i ‘a e 6.4 miliona ko e silini ia ki he tuku talifaki ki hono fakalelei’i ‘o e v henga ‘o e kau ng ue fakapule’anga. Ko e ‘uhinga ‘a e vahe’i ko eni ‘Eiki Sea ‘oku hang ko e founga ng ue na’a ku lave ki ai hono ng ue ‘aki ke fua ‘a e ng ue ‘a e kau ng ue ko ‘a e

Pule'anga. Ko e 'osi 'alu ko ki Sepitema ko 'o e ta'u ni pea 'e vakai'i leva ia ko e h 'a e tu'unga 'o e faifatongia ko 'a e kau ng ue. Ko e fakafuofua ko na'e 'osi 'omai ki he Pule'angá 'i he *mid-term review* 'a ia na'e ngata ia 'i T sema. Ko e fua fatongia ko e p seti ia 'e 80 oku 'ikai ke nau lava 'o fakahoko honau ngaahi fatongia totonu ko na'e totonu ke fakahoko. Pea na'e tuku p eni ke fakalelei'i 'aki 'oange ha'anau ki'i p seti 'e 3 p fiha, he ko e 'uluaki kamata eni hono ng ue'aki 'a e me'afua fo'ou ko eni, ke 'oua na'a 'i ai ha loto 'oku maumau p t la'a. K neongo ia 'Eiki Sea, na'e 'osi 'ave ki he *Remuneration Authority* pea peh ki he kautaha 'a e kau ng ue fakapule'anga, *PSC*, ke nau vakai'i angé 'a e hiki hiki 'o e totongi koloa pea 'oku nau 'omai 'a e fale'i ki he Pule'angá 'oku...ko e tu'unga v henga ko eni 'oku 'i ai 'a e kau ng ue fakapule'angá 'oku 'i he tu'unga v henga fakafiem lie 'aupito p ia fakatatau ki he hikihiki 'o e koloa. Ko ia to'o leva 'a e silini ko eni 'a ia ko e 6.4.

Na'e vahe'i mo e 2 miliona ko e mahu'inga ia 'o e *transfer value* 'o e kau polisi pea mo e konga mei he sotia 'i he 'enau hiki mai ko mei he 'enau *scheme* 'anautolu k nau kau 'i he *scheme* ko eni 'a e kau ng ue fakapule'anga, ki he *retirement*, 'o to'o mei ai 'a e 1 miliona. Ko e tukuhau *exemption* ko pea mei he *CT* p ko e ng ue'aki ko ki hono totongi mai 'o e Tukuhau Fakatau, na'e to'o mei ai 'a e 3.32, to'o mei ai 'a e 3.3 miliona, na'e vahe'i ki ai 'a e 6.8.

Ko e ngaahi tokoni ko ki he ngaahi *organization* p ko e ngaahi kautaha ki tu'a, na'e to'o mei ai 'a e 2 miliona. Pea ko e silini na'e tuku ki ha ngaahi me'a ke fakalelei'i 'aki 'a e *St. George Building* na'e vahe'i ki ai 'a e 1.2, pea na'e to'o mei ai 'a e 2 kilu 5 mano, 'a ia ko e k toa ia 'a e ngaahi kupu mei he vouti ko 'a e Fale Pa'anga na'e to'o mei ai 'a e fo'i 13 miliona ko eni 'Eiki Sea. M l 'aupito 'Eiki Sea 'a e ma'u faingam lie. K ko e 'uhingá ko e taimí 'Eiki Sea, kou fakam l lahi atu ki he Hou'eiki pea mo e kau M mipa, 'oku ou fokotu'u atu ai p 'Eiki Sea, tau tali mu'a 'a e 'Esitimeti ki he ta'u 2017/18.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki tau liliu 'o **Fale Alea**.

(Liliu 'o Fale Alea pea me'a mai 'Eiki Sea 'o e Fale Alea ki hono me'a 'anga).

'Eiki Sea: Hou'eiki m l 'aupito 'a e feme'a 'aki, mou me'a atu p 'o m l l ka mou toki foki mai 'i he 6 efiafi.

Hou'eiki ko e Lao ko eni ko ki he 2013 ne tufa mai ia koe'uhí ke tau ng ue p ki ai 'i he efiafi ni. Ko ia mou me'a mai 'i he 6, k tau kelesi.

Kelesi

Ko e Kelesi 'a hotau 'Eiki ko S s Kalaisi ko e 'ofa 'a e 'Otua ko e Tamai mo e feohi 'a e Laum lie M 'oni'oni ke tutuku ia mo e Fale ni 'oua na'a hili kae fai p 'o ta'engata. 'Emeni.

(Na'e toloi 'a e Fale ki he 10 pongipongi 'auhu)

<005>

Fakam 'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

'Aho T site, 27 Sune 2017, 10:00 pongipongi

10:00 pongipongi

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu [Fakafongonga N pele Ongong Niua]

2. Ui 'o e Fale Alea

3. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

Me a a e Eiki Sea o fakamahino ko e asenita na e tukuhifo mei he Fale Alea fekau aki mo e Sipoti 2019 na e uHINGA ke alea i fakataha pea p loti fakalukufua kae ikai p loti kehekehe. I ai mo ene me a ki he Sea K miti Kakato ke ne fakatokanga i ene ng ue ke tu u tau at ina pea oua e kau ki ha tafa aki.

Tokanga a e Fakafongonga N pele Fika 2 o Vava u ki he kau ng ue lau aho i he Potung ue MIA mo honau kaha u i he potung ue he kuo fuoloa ta u enau i he potung ue. Me a a e Eiki Pal mia oku fu u tokolahi a e kau ng ue pea oku fiema u ke fakatokosi i atu he ko e fakapotopoto taha p ia.

Tokanga a e Fakafongonga N pele Fika 2 o Vava u o kole ha fakamatala mei he Pule anga fekau aki mo e kau ng ue toli e toko 15 na a nau fai a e ulungaanga kovi ki ha ki i f mili i Nu usila.

Me a a e Fakafongonga N pele Eua o kole koe uh ko e feme a aki i he kaveinga ki he Sipoti 2019 he K miti Kakato ka kuo osi p loti a e aitemi ia e taha [Fokotu u Tu utu uni] ka ko e kole koe uh ko e Tu utu uni 38 mo e 39 p e lava ke tuku fakatafa aki ke fakafaingam lie i a e feme a aki.

Fokotu u a e Fakafongonga N pele Eua ke to o mai ha 1m p 2m mei he pa anga oku holo aki a e Patiseti o ave ia ki he Pule anga ke totongi aki a e vahe a e kau lau aho.

K MITI KAKATO:

Lipooti Fika 10/2017 a e K miti Tu uma u ki he Ngaahi Totonu (fekau aki mo e tali a e Pule anga ki he Fokotu u Tu utu uni Fika 3/2017), Tohi Tangi Fika 2/2017 (fekau aki mo e Tangi a e kakai o Kolomotu a fekau aki mo e Sipoti 2019), mo e L pooti Fika 12/2017 a e K miti Tu uma u ki he Ngaahi Totonu (fekau aki mo e Tu utu uni Fakataha Tokoni Fika 60/2017 o e aho 22 o Sune 2017 – Tohi Tangi fekau aki mo e Sipoti a e Pasifiki Tonga 2019)

Fokotu u a e Fakafongonga Vava u 16 ke fakahoko pe a e Sipoti 2019 pea ne me a ki he ngaahi makatu unga ene fokotu u o fakatefito i he aleapau *host contract*. **FOKOTU U** – Ke fai ha aleapau fou pea kaniseli a e aleapau motu a – ke omai e he PGC mo e *TASANOC* ha 200m

ki he Pule anga ke fakalele aki a e sipoti. Ko e 200m ko ia ke omai ia e he *PGC* mo e *TASANOC* pea oua na a hilifaki ia ki he kakai e fonua. Hili hono langa pea foaki atu a e *ownership* o e *facilities* ki e *TASANOC* mo e *PGC* ke nau *own* pea tauhi kae kei i he Pule'anga p a e kelekele. Pea ka osi e sipoti pea kei toe a e 200m pea fakafoki p ia ki he *PGC* mo e *TASANOC*.

Me a a e Eiki Pal mia o fakam l ia a e Fakafofonga Vava u 16, k oku tui e faingata a ke to e fai ha fakatonutonu he vaha a taimi ko eni ki apongipongi ke to e lava ai ha alea fo ou.

P LOTI A E FOKOTU U A E FAKAFOFONGA N PELE EUA KE FAKAFOKI A E TOHI TANGI FIKA 2 KI HE PULE ANGA O IKAI TALI. [13/10]

P LOTI KE TALI A E TOHI TALI A E PULE ANGA. TALI [13/10]

P LOTI KE TALI A E TOHI TANGI FIKA 2/2017 (FEKAU AKI MO E TANGI A E KAKAI O KOLOMOTU A FEKAU AKI MO E SIPOTI 2019), MO E L POOTI FIKA 12/2017 A E K MITI TU UMA U KI HE NGAahi TOTONU (FEKAU AKI MO E TU UTU UNI FAKATAHA TOKONI FIKA 60/2017 O E AHO 22 O SUNE 2017 – TOHI TANGI FEKAU AKI MO E SIPOTI A E PASIFIKI TONGA 2019). IKAI KE TALI [13/10].

FALE ALEA [2pm]:

L pooti a e Sea K miti Kakato ki he Fale Alea na e ikai tali e he K miti Kakato a e Fokotu u Tu utu uni Fika 3/2017 (fekau aki mo e Sipoti 2019). Na e tali e he K miti Kakato a e tali a e Pule anga ki he Fokotu u Tu utu uni Fika 3/2017. Na e ikai tali e he K miti Kakato a e Tohi Tangi fika 2/2017 (fekau aki mo e tangi a e kakai o Kolomotu a fekau aki mo e sipoti 2019), mo e L pooti Fika 12/2017 a e K miti Tu uma u ki he ngaahi totonu (fekau aki mo e tu utu uni Fakataha Tokoni fika 60/2017 o e aho 22 o Sune 2017 – tohi tangi fekau aki mo e sipoti a e pasifiki tonga 2019).

P LOTI O IKAI TALI A E FOKOTU U TU UTU UNI 3/2017. [13/9].

TUKUHIFO A E LAO FAKAANGAANGA FIKA 5/2017 [Lao Fakaangaanga ki he Patiseti 2017/2018] ki he K miti Kakato fakataha mo e L pooti Fika 2/2017 K miti Pa anga (ngaahi fakatonutonu).

K MITI KAKATO:

Me a a e Minisit Pa anga o fakama ala ala a e Polokalama Esitimeti 2017/2018 mo e ngaahi fakatonutonu kuo fakah maí pea hoko atu ai p hono fakama ala ala o e Patiseti.

Tokanga a e Fakafofonga N pele Eua ki he Esitimeti totongi koloa mei muli – holo aki a e \$20m. Ko e h a e uHINGA pea ko e h hono uestia? Oku f f a e tu unga falala anga ki he pa anga tokoni maí he ko eni kuo holomui a e \$20m pea fakataha mo e 13m o fakak toa ia ki he 33m. Tali mei he Minisit ko e 18m na e fakafuofua e ma u mei he *levy*, k ko eni e to o ia kae holoki aki a e 5m o 13m p . Ko e 20m ko e fakalukufua ia o e *other donors*. Na e kau ai a e tokoni mei PNG ka kuo mahino mai eni he ikai ke omai ha s niti mei PNG pea oku to o ia mei he Esitimeti, pea t naki ia mo e 13 o 33m. Ko e h ki tu a ko e *in kind*, pea na e

fakataumu a ia ke ha u a PNG o langa a Teufaiva, a ia oku to e to o p ia. Ko e to o kotoa oku fai p ia mei he Potung ue Pa anga.

Ko e 6.4m na e vahe i ke fakalelei v henga a e kau ng ue faka-pule anga (fakatatau ki he PMS).

[FALE ALEA, 4pm – Toloia e Fale Alea ki he 6pm]